

а 226911

АНТИРЕЛІГІЙНА
БІБЛІОТЕКА

Л/306-4 ✓

Вл. ФАВОРСЬКИЙ

ЦЕРКВА ТА НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ НА УКРАЇНІ

В XVI-XVIII СТ.

ДЕРЖАВНЕ
ВИДАВНИЦТВО
УКРАЇНИ

В. Л. ФАВОРСЬКИЙ

ЦЕРКВА ТА НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ НА УКРАЇНІ

В XVI-XVII ст.

116988
1953
286911

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ
ХАРКІВ — 1929 — КИЇВ

Бібліографічний опис цього видання вміщено в „Літопису Українського Друку“, „Картковому репертуарі“ та інших покажчиках Української Книжкової Палати.

1004-1

Трест „Київ-Друк“ 3-тя друк.
Червона площа № 2-а
зам. № 1575—10.000. 3⁷/₈ арк.
Київський Окрліт № 1357

З М І С Т

	Стор.
Розділ I. Економічне і правне становище української церкви в XVI ст.	3
Розділ II. Церковні братства	15
Розділ III. Церковна унія	27
Розділ IV. Козацтво й релігія	38
Розділ V. Козацько - селянська революція 1648— 49 рр. й релігія	80
Розділ VI. Церква за старої гетьманщини	91

Р О З Д І Л І.

ЕКОНОМІЧНЕ І ПРАВНЕ СТАНОВИЩЕ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕРКВИ в XVI ст.

В половині XVI в. церква на Україні переживала переломовий момент своєї історії.

Зміни зайшли перш за все в економічному становищі церкви.

Як відомо, XVI в. це був час економічної революції на Україні: старі натуральні форми поступилися своїм місцем перед грошовими взаєминами, фєвдальне земледержавство почало виробляти продукцію на ринок, з'явилося велике підприємницьке господарство. В центрі господарського життя України, що перебувала тоді під владою держави польсько-литовської, став шляхетський „фільварок“, що його панські лани обробляло селянство за панщину (від 2 до 3 днів на тиждень пересічно); грошові чинші, що їх заведено замість легких натуральних відбутків фєвдального періоду, все зростали, як і зростали фільварки коштом тих селянських господарств, що дробилися та убожіли.

Становище церкви при цьому не могло не змінитися. За часів фєвдалізму, перебуваючи на

королівських, князівських або панських землях, церкви та монастирі залежали від великого землевласництва. Февдалізм давав право державцям бути патронами церкви: вони призначали й затверджували єпископів, священників та ігуменів.

Проте, за умов натурального господарювання право патронату не могло доконче цікавити земледержавця, бо церкви й монастирі збільшували свої прибутки, збираючи чиншове натурою, а таких прибутків февдал мав і без того доволі.

В міру розвитку капіталістичних взаємин становище ґрунтовно змінювалося. Потребуючи грошей, власник фільварка став дивитися на належні йому монастирі та церкви, як на прибуткові підприємства, що їх можна пустити в оборот¹⁾.

Приблизно з половини XVI в. ми помічаємо, що державці пускають церкви в оренду, і тут орендарі намагаються видобути з „подавання церковного“ можливо більше грошей, збільшують релігійні побори з вірян. Найбільший прибуток давали власникам монастирі, бо обсяг експлуатації їхньої був без порівняння більший від церковного. Збереглися інтересні документи про монастир св. Спаса в Володимирі на Волині. Монастир цей належав шляхтичам Оранським. Документ говорить, що володіли вони „церковью

¹⁾ В актах XVI-XVII вв. маємо численні згадки про те, що існували власницькі, панські монастирі: в одному своєму поземельному записові Юрій Осолінський, наприклад, говорить про „маетность мою монастыря моего Батуринского“ і т. і. Див. Лазаревський „Акты по истории монастырского землевладения в Малороссии“, стор. 5. Поруч із монастирями панськими існували теж і монастирі міщанські. Див. Грушевський. Історія України-Руси, т V, ч. 1, стор. 265, 266.

со всеми речами церковными, с книгами, образами, с уборами священническими и со всем тем, что только в той церкви и монастыре есть, и ключами церковными“.

Віддаючи монастир на власність шляхетській сім'ї, королівський надавчий лист покладав їй на обов'язок держати в тому монастиреві „вікарія, людину духовну, добре тямущу на святому письмі, щоб правила вона треби церковнії“. З іншого документа—заставного листа—бачимо, що кн. Чарторийський заставив дідичеві Іваницькому „монастырь Честной крест с церковью и островом всем, на котором монастырь и церковь Честного креста стоят“. Цікавий цією стороною один орендний запис (на маєток Холмського повіту), де в описі орендної маєтності поруч з огородами та свійською худобою вказані й церкви з їхніми прибутками¹⁾.

Отже цілком доведено, що церкви й монастирі України XVI в. з моменту переходу на грошеве господарство правили за річ торговельного обороту, їх легко дарували, заставляли або давали в оренду власники тих земель, де були церкви.

Широко також практикували в XVI в. патрони продаж церковних посад на грошеві „чоломбитні“. Владики й пастирі, що в наслідок такого порядку ставали на чолі церковного та монастирського управління, були здебільшого дуже далекі від того, щоб пильнувати церковних інтересів,

¹⁾ Архив Юго-Западной России, ч. I, т. 1, стор. XIX-XX, 472, 490.

і дивилися на організації, де вони вели перед, переважно з погляду комерційного, як на спосіб забагатіти.

Зупинімося трохи докладніше на гонитві фєвдалів за церковними маєтками. Найбільше вабили їх багаті монастирі та єпископії. Р. 1571 землянин Дчуса одержав королівський надавчий лист, що їм надано йому ігуменство в Дерманському монастирі, і він керував цим монастирем, навіть не висвятившись. Чернчицьким Спаським монастирем довго керував, теж на основі королівського надавчого листа, „вельможний пан Дорогостайський“¹⁾. Ще за життя староденних єпископів шляхтичі значних фамілій, хотівши захопити церковні маєтки, виряджалися до короля, провадили перемови з сенаторами, платили гроші й діставали право стати до урядування єпископією після смерти єпископа. До висвячення на єпископів їх називали нареченими єпископами. Наприклад, р. 1563 шляхтич Борзобагатий був нареченим єпископом Володимирським²⁾. Р. 1569 Русин-Берестейський клопотався на Люблинському соймі, щоб йому надано Луцьку єпископію, і на це витратив 400 кіп грошей³⁾. Хто з шляхтичів діставав від короля дарчий лист на єпископію, міг передати своє право за винагороду іншій особі. Станіслав Жолкевський, наприклад, р. 1580 відступив дарчий лист королівський на

1) Архив Юго-Западной России. ч. I, т. I, стор. XVI, примітка.

2) „ „ „ ч. I, т. I, стор. 13.

3) „ „ „ стор. 162.

єпископію Володимирську та Берестейську Мелетієві Хребтовичеві, а той за цю поступку йому „досыть учинил“¹⁾). Траплялося, що церковні маєтки надавано одночасно двом особам. Тоді єпископи починали завод (суперечку). Часто вони не обмежувалися самими писаними скаргами та проханнями, а починали справжню війну, вживаючи пальної зброї та навіть гармат. Р. 1565 за єпископію Володимирську зчинилася боротьба між шляхтичем Красенським та єпископом Лазовським. Перший раніше дістав королівський лист і запосів єпископський замок. Єпископ Лазовський, одержавши (або купивши) такий самий лист, зібрав кінноту та піше військо кількістю до 2¹/₂ тисяч бойців, приточив декілька гармат, опанував Володимир і почав бити з гармат на замок єпископський та на соборну церкву. Після шести штурмів, коли полягло багато народу, а собор сильно пошкодили, Красенський відступився й утік, а єпископ-переможець став на єпископію²⁾). Коли після цього Красенський прислав до Лазовського свого відпоручника, разом з яким приїхав і королівський посланець розслідувати цю справу, єпископ наказав своїй сторожі бити їх і топтати ногами в соборній церкві, кажучи при цьому: „Якби тут був і сам Борзобогатий, то я велів би порубати його на шматки і викинути псам“³⁾). Ставши до управління епи-

1) Архив Юго-Западной России, ч. I, т. I, стор. 16.

2) „ „ „ ч. I, т. I, стор. 136.

3) „ „ „ ч. I, т. I, стор. 7.

скопією, цей єпископ-февдал, з юрбою озброєних служників, особисто набігав на маєтки сусідніх державців, грабуючи та розбиваючи на шляхах. Збереглася скарга якогось Лисаківського, де сказано, що „єпископ напав на нього розбійницьким звичаєм, пограбував і власноручно поранив Лисаківського“¹⁾). Інший єпископ Луцький, Іона Красенський, не задовольняючись великими прибутками з церковних маєтків, накладав податки на священників і, коли ті не могли задовольнити його вимоги, забороняв їм правити. Отак 1583 р. з наказу цього єпископа запечатано сім церков у місті Луцькому.

Те, що феодали боролися за церковні маєтки, пояснюється ось чим: церкви та монастирі на основі дарчих листів патронів звичайно користалися й порядкували прибутковими підприємствами, експлуатували обселені земельні оброби, провадили на отих землях панщинне господарство, брали з селян грошові чинші і так чи так втягалися в торговельний оборот, у взаємини нової капіталістичної економіки. Про розміри церковних маєтностей можна міркувати хоча б з єпископії Луцької, до якої належало 1585 р. 4 містечка і 34 села²⁾), або єпископії Володимирської, що мала 2 містечка, 25 сіл, монастир, корчму, 7 млинів, фільварок тощо³⁾).

¹⁾ Архив Юго-Западной России, ч. I, т. I, стор. 12.

²⁾ Повідомлення коморника королівського про вводи єпископа Кирила Терлецького в єпископію. Архив Юго-Зап. Росии, ч. I, т. I, стор. 199 і 213.

³⁾ Див. опис церков і маєтків єпископії Володимирської, складений, коли передавали її Іпатієві Потієві 1593 р. Архив Юго-Зап. Росии, ч. I, т. I, стор. 371, 374.

Грошеве підприємницьке господарство найсильніше обхопило своїм впливом міські манастирі й церковні братства, а їх на Україні завжди було доволі (в самому Києві ще з XII в. було більше як 20 манастирів). Вони брали жваву участь у торговельно-промислових та кредитових операціях українського міста. Церква часто правила за сховище; в її склепах та льохах купці хоронили свій крам. Незрідка церква одержувала прибутки від міри й ваги. Вона теж експлуатувала крамниці. Манастирі позичали гроші за лихварські відсотки, провадили гуртову торгівлю, постачали на ринок вироби монастирських майстерень.

Цілком зрозуміло, що пережитки старих феодалних взаємин, що полягали в залежності церковного господарства від землевласника-патрона, заваджали розвиватися підприємницькій ініціятиві церковних і монастирських господарств, задержували процес набирування, перешкоджали швидкому обігові „духовного“ капіталу і зроджували певний антагонізм інтересів церковного та монастирського підприємства, з одного боку, і панського фільварка, з другого. Антагонізм цей зростав безперервно в міру того, як фільварок захоплював усе більші ділянки народнього господарства для своєї хижацької експлуататорської діяльності.

Прикметність шляхетської системи експлуатації на Україні XVI в. полягала в тому, що панське господарювання не тільки монополізу-

вало вироблення сільсько-господарських продуктів, але перебрало до своїх рук теж і імпорт готових виробів, що йшли з-за кордону на задоволення потреб того самого шляхетства. Таким способом, шляхетство виступало загрозливим конкурентом торговельної буржуазії, зокрема конкурентом торговельних операцій церков та монастирів.

Не обмежуючись економічною боротьбою, шляхетство використало проти міської буржуазії й заходи державного впливу, якими воно розпоряджало, як владуща кляса. Ці заходи були такі: суворо регламентовано міську торгівлю, організовано внутрішні митниці тощо, а все це чи не зовсім припиняло торговельний оборот і спричиняло економічну кризу міста. Монополістична економічна політика шляхетства, без сумніву, завдавала втрат і духовному господарству. Як пам'ятки боротьби монополіста — панського маєтку з церковним господарством, до нас дійшли документи епохи; зміст їхній — агітація проти церковних прибутків і майна, і цю агітацію старанно підтримувало шляхетство половини XVI в. з інтересів економічних.

* * *

Економічна роль православної церкви на Україні XVI в. цілком залежала від великого шляхетського землевласництва і якнайкраще відповідала тому становищу, що його церква займала в очах командних громадських груп того часу.

З погляду шляхетства це була „хлопська віра“, достойна тільки кріпаків та міщан. Земельна аристократія мала свою релігію — католицтво. Українська шляхта або сама переходила на католицтво, або назначала наперед долю своїх дітей, виховуючи їх по католицьких школах¹⁾).

З часом католицтво стало синонімом ідеології і другим побутом шляхетської класи. Його заступники поповняли лави католицького духовництва, а поруч „православні архієреї виходили здебільшого з дрібного люду, з духовництва або простолюду, міщан чи селян і зрідка з дрібної або середньої шляхти“.

Католицька церква з'явилася на Литві та на Україні після литовсько-польської унії 1386 р. і перші ступені її були скеровані до того, щоб поставити католицтво в привілейований стан проти православної.

Спочатку польські королі сподівалися безпосередньо підкорити православну церкву католицтву. Отож, іще Казімір Великий, борючись із Литвою за Галицько-Волинські землі, подавав надію римському папі про те, що можна перетворити тутешні православні єпархії на католицькі, позаміщавши церковні катедри католицькими прелатами. Але в ті часи галицьке можновладство було ще православне, і Казімі-

¹⁾ Польський уряд пильно дбав, щоб єзуїти перебравши виключно в свої руки виховання західно-руського шляхетства. Архив Юго-Зап. Росси, ч. I, т. I, стор. LXXXVI.

рові довелося поступитися перед його вимогами відновити галицьку православну митрополію.

Згодом за наступників Казімірових на Західній Україні уряджено паралельно до православних окремі католицькі єпархії (у Львові, Перемишлі, Холмі, Кам'янці, Луцькому). Тим, що Польща почасти завоювала ці землі, почасти завела їх до сфери свого впливу, то католицтво зайняло тут привілейований стан. Православній церкві довелося перетерпіти цілу низку обмежень, а то й безпосередньої зневаги з боку католицтва, чим польська шляхта демонструвала ствердження своєї влади над галицьким міщанством.

Цією стороною до вищої міри красномовний є випадок, що його описав тодішній польський історіограф: Ягайло, перебуваючи якось у Перемишлі 1412 року і хотівши показово заперечити чутки про його симпатії до „благочестя“, бо їх поширювали його вороги, звелів відібрати у православних катедральну церкву й віддати її католикам; передавали в його присутності, і тут з бувших у цій церкві гробниць перемишлянських князів привселюдно викинули кості, й церква посвячена була католицькою відправою, на великий жах і обурення православних.

З часів литовсько-польської унії 1385 року уряджено католицькі єпархії в українських, білоруських та литовських землях. Виникла й тут спроба підкорити православність Римові, тобто іншими словами дати перевагу релігійній ідеології шляхетства. Отож р. 1390 Ягайло ра-

дився з митрополитом Киприяном про те, як об'єднати обидві церкви. Коли були собори католицької церкви в Констанці, Базелі й у Флоренції, польський і литовський уряди вимагали від своїх православних митрополитів, щоб вони брали участь у тих соборах, бо вбачали в цьому спосіб підхилити впливові католицизму православні українські землі.

Тоді запроваджено низку обмежень для православної в політичних правах і податкових оплатах. Ось, прикладом, на православне духовництво накидали оплатки, що їх не знало католицьке духовництво. Щодо прав політичних теж заведено чимало обмежень для православної людності, прикладом, для православного міщанства в Галичині: його не приймали в цехи. Православних єпископів не заводили до складу польського сенату. Ще раніше пробували закрити доступ до ради вел. князя литовського для православних. Тим самим духом просякнутий і городельський привілей 1413 р., бо він усував васалів некатолицької віри від високих посад у великому князівстві.

Правда, спроба ця не мала успіху, і р. 1432 всі привілеї бояр-католиків поширено й на бояр-православних. Але кількість їхня безупинно зменшувалася, і в раді вел. князя їх було до краю мало. Процес спольщення і покатоличення класи великих землевласників точився швидко й безболізно. Без порівняння прокволіше відбувався він у колах середнього українського шляхетства.

На половину XVI в. католицизм остаточно оформився, як релігійна ідеологія шляхетської класи і як його класова організація політичної пропаганди. Православна церква, навпаки, безугавно губила зв'язок із аристократією. Релігійно-національна діяльність князя Костянтина Острозького, що підтримував православність, становить собою виняток.

Проте повсякчас ріс та скріплявся зв'язок української церкви з міською буржуазією.

РОЗДІЛ II.

ЦЕРКОВНІ БРАТСТВА.

Зв'язок міського міщанства з православною церквою втілювався в своєрідну форму церковних братств. Міські братські організації існували на Україні давно. Історики знаходять їхнє коріння ще у взаєминах родового побуту. Пізніше вони були організаціями релігійного активу при місцевих парафіяльних церквах. В описуваний тут період братства реорганізувалися за зразком міських цехових об'єднань, теж релігійних своєю формою.

Зміст діяльності церковних братств ступнево поширювався. Братства уряджали розмови релігійно-морального характеру для своїх членів. Із вкладок братчиків складали грошовий фонд, і на кошти його братства організовували взаємодопомогу і добродійність. Вони споряджали корпоративний похорон, удержували шпиталі (інвалідні доми). На дальшому етапі діяльності братства заводили церковні православні школи на противагу та як наслідування єзуїтським школам при католицьких монастирях. Братчики мали свій власний виборний суд, і цей суд наглядав

за поведінкою членів братства. Заходи покарання були: штрафи натуральні або грошові; інколи братський суд постановляв замкнути провинників на певний реченець у церковній дзвіниці, а це вважалося серед братчиків за велику неславу. Зупиняє на собі увагу ще один пункт братської статуту, як характеристичний для буржуазного ества братств: у братстві всіх вважали за рівних—пана й хлопа—вони мали однакові права, обов'язки й зиски, підлягали братському судові на загальних основах.

Релігійна форма братської організації та близькість до організації цехової забезпечили їй змогу легалізуватися, дали право існувати перед очима керівних кіл і навіть деяку юрисдикцію.

Але за релігійною формою та поза релігійно-моральною пропагандою церковних братств легко добачити клясову вагу братських організацій, що й спричинила ріст і вплив їхній в українському житті XVI—XVII вв.

Братства це своєрідна форма виходу на громадську арену української міської організації, що зросла та подужчала в наслідок розвинення грошового господарства. Якщо в минулому вона покірливо підкорялася фєвдальній церкві, то тепер, економічно зміцнівши, вона хотіла сказати своє слово в справах церковних. Обставини цьому якнайбільше сприяли.

Ми вже казали, що церковні патрони продавали та надавали за заслуги церковні посади. Високі духовні особи, одержуючи для урядування епар-

хії від короля та вел. князя, почували себе в повній залежності від останнього й були слухняними провідниками інтересів корони та шляхетства. Знов же, цінуючи свої прибутки, як кормівлю, архіереї та єпископи мало дбали за церковне впорядкування, а по-хижацькому експлуатували церковні прибутки, іноді допускаючися відкритого грабунку церковного майна та коштів¹⁾).

В наслідок господарської діяльності пастирів церковне господарство занепало. Важити на те, що православну церкву підтримує кляса земле-власників, панство, не можна було, бо православної шляхти було мало, а православних серед великопанської владущої олігархії і зовсім не було. В цей момент економічного занепаду церкви їй прийшли на допомогу братства міщанські, що гуртувалися при церковних парафіях. Церкви опинилися в залежності від братської каси. Але даючи церкві свої грошові капітали, буржуазія сама хотіла чинити церковну політику.

В цьому пункті програма братств наразилася на противенство українського єпископату, що відбивав інтереси фєвдалізму та шляхетства.

Як не подобалося єпископату господарювання буржуазії в церкві, про це можна скласти собі уяву, прочитавши хоч би ції злісні рядки одного

¹⁾ Про те, як підстароста Володимирський заволодів майном єпископа Хребтовича, див. „Архив Юго-Зап. России“, ч. I, т. I, ст. 342. Про те, як невістка єпископа Луцького Іони розкрадала церковне майно, див. там таки, стор. 204.

з противників братств початку XVII в.: „церквою руською правують протиприродно: не клір управляє народом, а народ кліром. Живши в Люблінському братстві, надивився, як якісь там хлопиквасники та корчмарі видають попу ризи, хрести, євангелію, сами носять їх у олтар, дотикаючися своїми нечистими руками до речей, що на них вони й дивитися недостойні. Дивна річ, довіряють братчики своїм духовним сумління, а корогів, хрестів, євангелій довірити не можуть“.

З цих рядків ми бачимо, як конкретно розуміло свою владу в церкві українське міщанство XVI-XVII вв. Нові господарі перелічили все церковне добро й видавали його клірові з своїх рук.

В наступній між ними боротьбі буржуазія не тільки мала перевагу в своїх капіталах, але й у роздрібненості сил свого супротивника: на Україні не було централізованої церковної організації — не було свого патріархату; окремі єпископи (київський, луцький, львівський та ін.) підлягали царгородському (костантинопільському) патріярхові, а цим і поспішили скористатися братства. Для того, щоб прослідкувати всі етапи цієї боротьби, перегляньмо історію поширення церковних братств на Україні.

Перше реорганізувалося на нових основах церковне братство м. Львова (р. 1540 при церкві успіння). Тут уперше здійснено нові ідеї, що ставали щодалі популярніші в українських містах — ідея національної церковної школи, ідея релігійно-просвітньої праці тощо. Р. 1583 Львівське брат-

ство спільно з митрополитською катедрою придбало друкарню. Пожертви на придбання друкарні збирали по всій Україні з величезним успіхом. Одночасно братську школу у Львові реорганізовано на школу вищого типу. Отже релігійну діяльність львівського братства погодили з завданнями розвитку національної культури, а це сприяло підсиленню впливу братства в народніх масах. В той час, як фєвдальна епоха не знала національної справи, капіталістична, навпаки, висунула її, як гасло боротьби нової буржуазної класи проти фєвдального шляхетства ¹⁾).

Але на шляху до організаційного зміцнення нового руху стояв єпископат, що заперечував братству право перебудовувати згідно з своїми інтересами церковне життя.

В розпочатій між ними боротьбі за церкву Львівське братство апелювало до східних патріархів. Р. 1585 по дорозі до Москви у Львів заїхав антиохійський патріарх Іоаким, і йому братство подало на затвердження плян своєї реорганізації та праці. Але на Сході вже давно панувало мінове господарство, церковна парафія раз-по-раз складалася з буржуазії, а церковні привілеї стали річчю купівлі-продажу. Тим то нема нічого дивного, коли антиохійський патріарх Іоаким не встояв проти капіталів львівської буржуазії й продав Львівському братству повний імунітет щодо місцевого архієрея.

¹⁾ М. Покровский, Русская история, т. II, стор. 182.

Патріярший лист стверджував новий плян братського устрою по всій Україні. Старі братства вирішено ліквідувати. Нові мусіли організовуватися, за зразком львівського, по всій Україні, ще й до того Львівському братству приділено права центральної організації. Патріярх визнав ухвали братства за обов'язкові: братству надано право судити та відлучати за вчинки від церкви. Згідно з патріярховою грамотою братство могло позивати не тільки парафіян, але й єпископат. Тих духовних, що їх викриють у протидіянні братству, вважатимуть за ворогів церкви й боротимуться з ними („таковому єпископу опиратися всім, як ворогу істини“). Це був широко замислений плян створити всеукраїнську організацію буржуазії на основі релігійно-національної програми, що повинна була, на думку організаторів, зібрати навкруги братства народні маси.

Ми бачимо, що в боротьбі за церкву братство вийшло переможцем. Надаремне пробував український єпископат узяти під сумнів законність патріярхової постанови (бо вона не мала прецеденту в установленій канонічній практиці). Безпосередній голова української церкви, царгородський (костянтинопільський) патріярх Ієремія спочатку листовно, а згодом і особисто, проїздивши через Україну, ствердив цю постанову.

Реорганізовані братства засновано в Перемишлі, Бересті, Більському, Луцькому, Вільні, Могилеві,

Менську, Києві та в низці інших міст, а то й у багатьох містечках ¹⁾).

Братствам не раз potwierджено від патріархів їхню „ставропігіяльність“, тобто незалежність від єпископату. Патріархові грамоти часами дуже опукло відбивали ту запеклу ворожнечу, яку мали один до одного змагальники. Цією стороною дуже проречиста грамота царгородського патріярха Кирила, видана Луцькому братству, де єпископа, що порушив братські привілеї, прирівнено до „святотрадця“, якого має спостигти відлучення від церкви не тільки на цьому світі, але й „по смерті“ ²⁾).

Після Львівського братства вирізняється розмахом своєї діяльності, своїм впливом на маси та своєю політичною ролю братство Київське.

Київське братство, як і Луцьке, виникло порівнюючи пізно—у другому десятилітті XVII в. Ініціатори підписали акта про заснування братства р. 1616, через чотири роки єрусалимський патріярх затвердив братський статут, що згідно з ним братство безпосередньо підлягало царгородському патріярхові. За свою мету братство мало „утешение и утверждение в благочестии нашему російському роду—сынам восточного православия, обывателем воеводства Киевского, шляхетского стану и все речи—посполитое местское“ (тобто Київському міщанству) ³⁾).

1) М. Грушевський, Історія України-Руси. т. VI, стор. 498—536.

2) М. Покровский, Русская история, т. II, стор. 204—5.

3) М. Грушевський, Історія України-Руси, т. VII (до 1625 р.), стор. 413,

За основу матеріального фонду братства стало дворове місце з будівлями, що його пожертвувала вдова Мозирського маршалка (Гальшка Гулевичева) з умовою, щоб на тому місці заснувати братський монастир та школу, безпосередньо підлеглі патріярхові¹⁾.

Численні вкладки до братського скарбу та всякові набутки, придбані для братства р. 1620, свідчать про великий ріст братського капіталу²⁾. Р. 1628 братство вже будує нову церкву.

Братство було патроном монастиря, й монастирські справи рішали з участю світських братчиків³⁾. Р. 1620 затверджений і статут братських шкіл у Києві й Луцькому.

Зберігся реєстр учнів Київської братської школи, більшість їх, як видно з реєстру, це були діти київських міщан та духовництва і тільки зрідка подибуються діти шляхтичів.

Київське братство просякло бойовим духом, і це, наприклад, яскраво проглядає в одній грамоті київських братчиків у Москву (1625 р.), де пояснена мета братської організації: „Братство нарицается, егда христиане православные, живущие посреди иноверных, посреди ляхов, униатов и проклятых еретиков и хотящие от них отлучится и ничтоже с ними сместно имети, сами со собою любовно совокупляются, имена свои воедино списуют и братьями нарицаются—

¹⁾ Костомаров, Киевск. митрополит П. Могила, стор. 54.

²⁾ Голубев, Ист. Киевской Академии, стор. 167—9.

³⁾ Костомаров, там таки, стор. 54.

ее же твердее и скорее противверных отрицати возмогут“¹⁾).

Щодо характеру шкільного навчання, то його перш за все визначало політичне завдання — потреба протиставити щось своє католицтву й польонізації, що насувалися на Україну. Наскільки були великі успіхи останньої, видно з того, що вороги її писали свої твори по-польському. Тим то всупереч єзуїтським школам, де навчання провадили виключно мовами латинською та польською, у школах братських переважали мови слов'янська та грецька, і це відзначилося навіть у назві Луцької школи, що іменувалася „елліно-славянская“ (бо там викладали дві мови), або в назві школи Київського братства: „школа наук елліно-слов'янського і латино-польського письма“, де курс навчання був поширений і спрямований на такого проповідника, який би міг ознайомитися з єзуїтськими полемічними творами²⁾).

Від учнів братської школи вимагали, щоб вони розмовляли в звичайному житті або слов'янською або грецькою мовою³⁾).

Все виховання та навчання просякло суворо релігійним схоластичним характером. Тут познавчвся вплив сучасної польсько-латинської школи. Навчальний план яскраво ілюструє сказане. Він був такий: граматики з вправами, вивчення та

1) Архив Ю.-З. России, I, VI.

2) Голубев, История Киевской Академии, додаток.

3) Костомаров, там таки, стор. 65.

тлумачення св. письма, отців церкви, молитви, відправа, церковна пасхалія, рахівна наука, риторика, діалектика, вивчали філософів, поетів та істориків старих часів. У побуті від учнів вимагали додержувати постів, ходити до церкви тощо ¹⁾).

Цікаво відзначити, що братчики наглядали за шкільними вчителями.

Яким пануванням темряви були ота релігійна премудрість, що її вивчали в братських школах і що взагалі була прикметна для вчености того часу, видно з літератури, яку вивчали та яку видавало братство.

Більшість цих творів вийшла з-під пера діячів Львівського та Київського братства та Києво-Печерського монастиря. Для прикладу візьмим одну з найпопулярніших книг того часу „Зерцало богословия“ Кирила Ставровецького, що мала за своє завдання дати читачеві картину світобудови, як її розуміли того часу.

Вся книга просякнута анімізмом: автор розподіляє весь світ на видимий та невидимий, або світ янголів, і діями їхніми пояснює всі фізичні та астрономічні явища — одні янголи поставлені на сторожі коло вогню, блискавок, вітрів, абощо, інші повертають коло зоряного неба. Злих духів, дияволів автор ділить на повітряних, водяних та підземних.

Поруч із цим хаосом релігійної космології в книзі подибуємо визнані від автора такі твер-

¹⁾ Костомаров, там таки, стор. 65.

дження нової наукової думки, як те, що земля кругла, як яблуко.

Характеристична для соціального ґрунту, на якому стояв Кирило, пропагована від нього моральна наука, що проступила на сторінках про „злосливий“ світ, під яким автор розуміє життя лихих людей, „неследующих повелениям божиим“: „злославный мир состоит из четырех пороков — зависти, высокомерия, алчности и убийства“.

Кирило нахиляє своїх читачів до непротивлення, до сумирности та послуху.

Автор дуже мало пильнує того, щоб зміцнити свої твердження фактами: він обертається весь час у світі легкого та дешевого символізму, до вільних порівнянь та уподіблень, в світі риторичного базікання.

Нові нотки капіталістичної епохи визначилися в іншому творі того часу, в не менше популярній „Духовной лестнице“ Ісайї Копинського. Автор вважає за джерело гріха безумство або невідання, за початок чесноти — розум і знання. Копинський висловлює нову засаду: тільки вивчивши природу, можемо ми почати спізнавати самих себе, і тільки вивчивши свою істоту, можемо перейти до спізнання бога. Признання позитивної науки в устах ченця було даниною новій буржуазній класі, а втім це мирно жило в його творі з найкрайнішою метафізикою (з наукою про двоякий розум та про те, що бога можна спізнати тільки вищим та божественним розумом)¹⁾.

¹⁾ Костомаров, Киев. митрополит П. Могила, стор. 60.

Окрім схоластичних богословських творів, на зразок показаних, для діяльності братства і літературної роботи навкруги тих творів характеристичні численні видання вужчого догматичного та богослужбового змісту. Робота ця невіддільна від ім'я Петра Могили, що р. 1631 обраний на старшого братчика та допильника, опікуна Київського братства. Одночасно Могила був за архімандрита Києво-Печерського монастиря, а згодом і за київського митрополита.

Тут до речі буде згадати, що в одному з церковними братствами напрямі діяли й українські монастирі.

Про економічну причину тісного зв'язку монастирів і братств ми вже згадували. Цей зв'язок найтісніший був у Києві між богоявленським братством і Києво-Печерським монастирем.

Своїм заснованням Київське братство в великій мірі завдячує Печерському літературному гурткові, потім того монастирську школу приєднано до братської, наприкінці, зв'язок цей зміцнили тим, що печерського архімандрита обрано на офіційного керівника братства.

РОЗДІЛ III.

ЦЕРКОВНА УНІЯ.

Уже на кінець XVI в. наступ буржуазії на церковному фронті мав наслідком скрізь зміцнення її впливу на церковне життя в формі братських організацій, що дістали від патріархів не тільки незалежність від єпископів, але й контролю над ними.

Але, як уже розказано, єпископи православної церкви були ставленики великого фєвдального землевласництва. Фєвдалізм аніяк не міг пристати на те, щоб позбутися впливу в церкві, дальше зміцнення братств загрожувало призвести до виборів братствами своїх єпископів, тобто до повної втрати для фєвдальної класи церковних маєтностей; тим то єпископат став з братствами до рішучої боротьби, поставивши собі мету вийти з залежності від східніх патріархів, що за допомогою їх братства захопили в свої руки вплив на церкву.

Перший з церковних фєвдалів став на цю путь єпископ Львівський Гедеон Балабан, що одержав Львівську катедру в спадщину від свого батька—єпископа Львівського; до того часу він був за

сенатора та Берестейського каштеляна (коменданта).

У конфлікті Балабана з Львівським братством Царгородський патріарх став на бік останнього. Балабан був дуже роздратований тим, що патріарх, підкоривши єпархіяльне управління Львівським міщанам-братчикам, поставив єпископа під владу „хлопов простых — кушнірей, кожемяк, седельников“. Навряд чи можна було краще виявити класовий підклад церковної гризні, ніж це зробив в наведених словах феодал-єпископ.

Р. 1589 патріарх Ієремія скинув з посади Онисифора Дівочку, що був під той час за митрополита, і мало не одночасно усунув з катедри, після скарги братчиків, і Гедеона Балабана.

Тоді Балабан звернувся до місцевого католицького архієпископа з заявою, що хоче підкоритися римському папі. Наступного року до наміру Львівського єпископа приєдналося ще троє: Луцький єпископ Кирило Терлецький (кольоритна фігура цього духовного феодала виступає вже в самих обставинах його осадження на Луцькій катедрі: він одержав єпископію, пустивши в діло власну гармату), єпископи Холмський і Туровський¹⁾. З'їхавшись в Белзі, вони однодушно вирішили звільнитися з-під влади патріярхової

¹⁾ Декілька цікавих фактів з біографії єпископа Терлецького: він звільнив з-під арешту убійника, що вбив єпископського служника, бувши п'яним, зґвалтував дівчину — служницю одного шляхтича, вчинив наїзд з ватагою приятелів, служників, бояр та інших людей, піших і кінних, з рушницями та іншою зброєю, на маєток дідички

та прилучитися до католицької церкви. Вони повідомили про свій намір короля, поставивши умову, щоб уряд оборонив їх від патріярхових переслідувань і гарантував володіння єпархіями до життя. Король обіцяв обороняти їх і поширити на них привілеї католицької церкви.

Через два роки до об'єднання чотирьох єпископів прилучився митрополит і два останніх єпископи — Володимирський (Іпатій Потій, згодом один із організаторів унії) та єпископ Перемишлянський. Р. 1595 Терлецький (єп. Луцький) та Потій (Володимирський) почали офіційні перемови з короною про права та привілеї нової церкви.

Ось що заявляли вони в цьому офіційному документі унії: „Бачивши в старших наших патріярхах великі нелади та занедбаня церкви божої та закону святого, бачивши їхню неволю, бачивши, що замість чотирьох патріярхів стало вісім, бачивши, як вони живуть на патріярхуваннях, як один під одного риють... Як, сюди до нас наїздячи, вони ніяких диспутів з чужовірцями не чинять, тільки подеречі з нас беруть та, набравши звідки не попада грошей, один під одного там, у землі поганській, підриваються — бачивши все це, ми, єпископи, не хотючи далі zostаватися в такому безладді і під таким па-

Смиковської, знищив межові копці й заволодів землями селян села Смикового і багато ще чого (Арх. Ю. З. России, ч. I, т. I, стор. 239—261, 396, 434). Незчисленні факти грабування селян, розбоїв та насильств на задоволення жадоби наживи та забаганок — наслідку паразитарного існування — ось неодмінні подвиги пастирів церкви цього часу.

стирством, однодушно намовившись, хочемо заходитися коло сполучення віри й пастиря єдиного, головного, що йому нас сам збавитель звірив, найсвятішого папу римського за пастиря свого признати“.

В цьому посланні українські єпископи дуже злісно та ущипливо схарактеризували той моральний розпад, що панував того часу в східній церкві. Мінове господарство на Сході просякло і церковне життя гонитвою за грошима та жадою наживи, а вона примушувала й самих патріархів приїздити на Україну, торгувати церковними привілеями та посилати сюди своїх посланців, що з патріярховими грамотами в руках з'являлися в українські єпархії вимагати грошей, загрожуючи за непослух відлученням.

Але, звісно, причина розриву українських єпископів із Сходом полягала не в розбещеності східньої церкви, бо вона цією стороною своєю мало чим різнилася від українського єпископату. Один із ініціаторів унії в листі до своїх співучасників-єпископів трохи інакше обґрунтовує неминучість унії: „Патріярхи будуть часто їздити в Москву по милостиню, а їхавши назад, нас не обминуть; Ієремія (патріярх Царгородський) уже змістив одного митрополита, урядив братства, що будуть і уже є гонителі владик: чого й нема і то прикинуть та обмовлять; пощастить їм скинути кого-небудь з нас з єпископії — сам поміркуй, яка неслава. Господар-король дає посади до смерті і не позбавляє ні за що, хіба за кар-

ний злочин, а патріярх за безпідставний нашепт знеславить і сану позбавить — сам поміркуй, яка неволя. А коли піддамося під римського папу, то не тільки будемо сидіти на єпископіях наших до самої смерті, але й на лавищі сенаторській засядемо разом з римськими єпископами і легко повернемо маєтки, від церкви одібрані”.

Отже побоювання духовних фєвдалів позбутися своїх церковних володінь перед лицем буржуазії, що наступала на них, намагання керувати володіннями до життя, сподіванка збільшити церковні маєтності та набути політичних прав, увійшовши рівноправними членами в керівні шляхетські кола — ось справжні причини церковної унії ¹⁾.

Успішно закінчивши перемови з королем, обидва єпископи виїхали до Риму і від імени всіх українських та білоруських єпархій фор-

¹⁾ Польський уряд і собі не ховався з політичними міркуваннями, що через них він підтримував унію. В королівському маніфєсті з цього приводу сказано: „Наше найбільше хотіння є те, щоб ми могли перебувати з своїми підданцями... під одним справжнім пастирем... щоб тим зберегти та зміцнити цілість державного союзу“ (Арх. Ю.-З. России, ч. I, т. I, стор. 469—471).

Клясову мету, що примушувала польське шляхетство та український єпископат проводити унію, приховували, звісно, канонами, посиленнями на церковні постанови. Організатори унії посилялися на постанови Флорентинського собору (першої половини XVI в.), твердячи, що на ньому, за згодою східних патріярхів, „православна“ церква об'єдналася з римською, визнала зверхність папи, при чому їй залишили її обряди. Оборонці православної церкви твердили, що постанови цього собору, вимушені примусом, призвели до релігійної колотнечі і їх не прийняли ні в Греції, ні на Русі, а через те для української церкви необов'язкові, тим то, щоб розв'язати справу про об'єднання церков, вони вимагали скликати вселенський собор з участю східних патріярхів. Арх. Ю.-З. России, ч. I, т. I, стор. 21 і 468.

мально приєдналися до католицької церкви. Наступного 1596 р. в Бересті скликали церковний собор, щоб ознаймити унію.

Проте братства, нижче духовництво та ставропігіяльні (тобто безпосередньо підлеглі Костянтинополю) монастирі та навіть православна шляхта, переважно середня та дрібна (серед якої був, здається, тільки один великий магнат — Костянтин Острозький), зустріли звістку про унію шумним обуренням. Почалася енергійна агітація проти унії, і в наслідок цього в Бересті відбувся не один собор, а два: один митрополитський у складі єпископів, що приєдналися до унії, другий із заступників братств, нижчого духовництва та заступників грецької церкви. Від потиску опозиції від унії відсахнулися два її організатори — Львівський єпископ Гедеон та Перемишлянський — Копистинський. Перший собор санкціонував унію, а другий оповістив унію незаконною і позбавив єпископів-уніятів сану. Отак розкололася церква українська на православну та уніятську¹⁾.

¹⁾ Характеристична подробиця боротьби: Гедеон Балабан, найстаріший із єпископів, став на чолі православного духовництва і зробився невблаганним супротивником унії. Смерть його відзволила б уніятів від найсильнішого супротивника. І от єпископ Терлецький організує два замаху на життя Балабанове. Улюбленим способом кінчати справи серед аристократії того часу було труїти супротивців і в цьому тоді досягли великої вмілості. Балабан послідовно одержав від Терлецького два листи. Перший розпечатав його небіж, його обсыпало порохом, він знепритомнів і тяжко заслаб. Другого разу служники Терлецького прийшли до Балабана і, вітаючи, обсыпали його отруйним порошком. Гедеон Балабан упав півмертвий, а служники втекли.

Арх. Ю.-З. России, ч. I, т. I, стор. 480 і 485. Докладно про те, як запровадили унію — там таки, Арх. Ю.-З. России, ч. I, т. I, стор. LXX, 509, 518.

Роз'їхалися берестейські собори, й православні намагалися провести свої ухвали на соймі 1596-97 рр. Боротьба точилася в нижній „посольській“ палаті, де серед депутатів середньої повітової шляхти була ще деяка кількість православних, бо ж у верхній палаті (сенаті) православних українців мало що зовсім не було. Як оборонці православної віри, виступали переважно волинські та київські депутати. Спочатку вони вимагали усунути єпископів-уніятів, але цю їхню вимогу уряд категорично відкинув.

Тоді оборонці православної церкви почали домагатися від короля зобов'язатися, що надалі він (коли уніяти звільнятимуть катедри) роздаватиме церковні маєтності та посади тільки православним. Р. 1603 палата ухвалила відповідний закон, але король не затвердив його. Р. 1607 в час шляхетського повстання проект цього закону, кінець-кінцем, набрав сили.

Але, хоч згідно з законом уряд і повинен був роздавати надалі „достоинства и имения греческие веры“ „людям шляхетской кондиции, русской кондиции, настоящей греческой веры“, на практиці православні єпархії і далі віддавали виключно уніятам. Р. 1609 православні добилися видання закону про те, що суперечки про маєтності між православними та уніятами мусять розсуджувати спільні (шляхетські) трибунали, проте в урядовій редакції закону наказувано розв'язувати такі справи духовному департаментові загального трибуналу, а він складався

навпіл з делегатів трибуналу та католицького духовництва, і це не забезпечувало православним об'єктивного ставлення до їхніх процесів¹⁾.

І от якщо ці парламентські перемоги уряд не запровадив у життя, то надалі й паперових перемог більше вже не було.

Православна шляхта, що при її підмозі провели ці закони, рік-у-рік усе меншала в своїй кількості. Саме в цей період часу ми спостерігаємо збільшення католицької пропаганди на Україні. Могутнім провідником католицизму були єзуїтські колегії, що множилися надто на початку XVII в.: саме того часу засновано колегії в Луцькому, Барі, Перемишлі, Києві, Острозі та багатьох місцях Білоруси.

Сільське духовництво спочатку підтримувало рух проти унії, але так само незабаром відмовилося від боротьби, бо його загнали в суточки уніятське державне начальство разом із католиком-дідичем, що від них воно залежало за силою права патронату. Міщанські братства опинилися самотні в боротьбі. В наслідок українські єпархії позбулися православних єпископів. Виняток становить призначення на Львівську катедру Ієремії Тиссаровського, бо він, заприсягшися королеві проводити унію, перейшов на бік „благочестя“.

Уряд не тільки й далі обсаджував катедри уніятськими єпископами, але й помагав їм заходами адміністративного примусу держати в послуші парафіяльне духовництво. Коли свяще-

¹⁾ Арх. Ю.-З. России, ч. I, т. I, стор. LXXI.

ники Вільни, Гродна та Новгороду спробували вернутися до православної, духовний департамент трибуналу, на скаргу уніятського митрополита Потія, ухвалив відібрати у них церкви; це й зробили за поміччю урядового війська.

По містах воєводи та старости не допускали православних до виборних посад; православним міщанам чинили всілякі утиски в їхніх промислах, торговельних та ремесницьких справах. Фанатики уніяти та католики неслили та ображали православні відправи ¹⁾).

¹⁾ Переслідування православних після Берестейського собору 1596 р. тільки збільшилося: до цього часу воно теж було, але не в такій масовій формі. Наприклад, р. 1566 пан Немецький попобив ігумена Красносельського монастиря, р. 1579 пан Граєвський, їхавши вулицями Луцького та побачивши священика, що спокійно проїздив, наказав зловити його, тоді вхопив його за волосся й почав ножицями вистригати йому плішину. Протилежна сторона теж не дарувала свого: скарга луцьких ксьондзів розповідає, як 1584 р. луцькі міщани, зібравшись коло дверей головного костюлу, „лаяли ксьондзів безчесними словами, нахвалялися ловити їх, убивати“. З 90-х років XVI в. релігійна ворожнеча підсилювалася. Р. 1590 королівські ротмістри напали на маєток Острозького, кинулися в церкву; пограбували олтар, виплеснули „дари“. Королівський секретар Броневський розграбував Луцьку єпископію. Староста луцький Семашко брав податок за те, що входили до церкви, не пускав зовсім до церкви єпископа, морив його голодом, справляв у церковних притворах танці та пиятику.

Ця релігійна сварка найважче, звісно, відбилася на панщинному селянстві. В наслідок, наприклад, нападу королівських ротмістрів на маєток одного з проводирів православної кн. Острозького (на маєток Круте р. 1590) після того, як королівська шляхта розбила та розграбувала церкву, дійшла черга й до селян. З них буквально зняли останню сорочку: „у Васька взяли вола одного; шкапу, за 4 копи грошей куплену; у Степана взяли сіряк, жита мац 10, вівса мац 8, сирів 8, у Грицька взяли жита півмац, сорочок шість, рантухів три“ і так у всіх 54 селянських дворах. Арх. Ю.-З. Росії, ч. I, т. I, стор. XXXVII, 117, 185, 275, 278, 286.

Див. там таки, стор. 210-212 про те, як розграбувала монастирські селища невістка єпископа Луцького („шкоды села Садмерть: у Кодуна взяли коров три с теляти, Михна збили и зранили“ тощо).

По панських маєтках католицько-уніятська реакція розбушувалася надзвичайно: з наказу державців вигонили православних священників і на їхнє місце ставляли уніятів, а хлопів силоміць привертали на унію.

Отже картина церковної боротьби на початку XVII віку гостро змінилася проти кінця попереднього століття: тоді буржуазія наступала, а церковний фєвдалізм відступав. Тепер становище відмінилося навпаки. В центрі буржуазного руху, у Львові, як казав волинський депутат на соймі 1620 р.: „хто не уніят, той у місті жити, торгувати й у ремесницькі цехи війти не може, мертве тіло ховати (православним обрядом), до хворого з тайнами христовими відверто йти не можна“.

Унію підтримував увесь державний апарат польсько-литовської держави й легально боротися з нею було неможна.

Тоді міщанство спробувало стати до революційної боротьби. Повстання вибухло в Вітебську. Його зчинили проти полоцького уніятського єпископа Іосафата Кунцевича, бо він наказував віддавати на наругу православні церкви та мордувати священників, що не хотіли визнати унії. Р. 1622 натовп розшматував його у Вітебську. Розрух вітебських міщан жорстоко приборкали: більш як сто заможних громадян засудили до смертної кари, над двадцятьма з них (між ними й над двома бургомістрами) присуд виконали, решті пощастило втекти, але все

майно їхнє конфіскували; міську ратушу та православні церкви зруйнували.

Сприятливіше для міської буржуазії склалися обставини в Києві.

Київське братство успішно протистояло унії, так само як і уніяти, в розпалі релігійної боротьби, вдаючися до насильств та вбивств. Ось як писав про це митрополит Рутський у своїй записці про способи, як запроваджувано в Києві унію: „Нове братство, що його заклали схизматики (православні) три роки перед цим, без королівського привілею, там вони відбувають свої збори та наради, наслідком їх було зразу ж те, що поперше втопили митрополитського офіціяла, під той випадок, коли він збирав податок, його зловили з грішми, вивели в дикі степи та прикували до гармати, а тепер спіймали теж і уніятського попа (а він тільки один тут і був) та невідомо де його заподіли; важко мислити про щонебудь добре, поки не буде скасоване братство, а скасувати його можна або владі воеводській, або викликавши в задвірний королівський суд“ ¹⁾.

Але ні воевода, ні королівський суд не могли зняти свою руку на київських братчиків, бо за їхніми плечима стояли козаки. Через них боротьба буржуазної та фєвдальної власности в українській церкві почала нову відміну свого розвитку.

¹⁾ М. Грушевський, Історія України-Руси, т. VII, стор. 416.

РОЗДІЛ IV.

КОЗАЦТВО Й РЕЛІГІЯ.

Та поміч, що її подали козаки церковним братствам у їхній боротьбі з уніятами, не здається несподівана, коли згадаємо близьке класове споріднення козацтва та українського міщанства.

Сучасна історична література добре з'ясувала, що ми маємо в явищі української козащини XVI-XVII вв. Ми маємо тут справу з дрібними землевласниками та промисловцями, що колонізували незаселену Наддніпрянщину (Наддніпрянську пустизну). Козацтво зростало коштом західньо-українських збіглих селян, дрібної шляхти та міщанства, що повтікали від хижацької шляхетської системи експлуатації, від фєвдальних повинностей та панщини.

Але й тут, на Наддніпрянщині, хутірському дрібно-промисловому господарству козацькому стало поперек шляху його розвитку велике землевласництво польських магнатів, що за допомогою найбільше орендної системи, а почасти ґрунтуючися на своїх правах королівських старост, намагалися підгорнути під свою економічну диктатуру осілих на королівських землях козаків.

Економічне суперництво дрібно-буржуазного козацтва з великим панським землеволодінням стало за вихідний привід до козацьких повстань. Але дрібно-буржуазне козацьке господарство мало якнайтісніший зв'язок з господарством дрібної міської буржуазії, про що переконливо кажуть мемуаристи-сучасники. Ось що, наприклад, радив запорожцям посол німецького імператора Ерїх Лясота, коли він був у Січі та підмовив на похід у Молдаву: „Поїдьте проти води Дніпром—і ви зможете дістати коні в своїх містах та селах, де ви народилися та виросли і де в кожного з вас є рідня та знайомі“ (кінець XVI в.). Про це саме свідчить і польський хроніст Мартин Бельський, коли пише про низове козацтво: „Ці посполиті люди звичайно ловлять на низу Дніпра рибу, а на зиму розходяться в ближчі міста, як ось Київ, Черкаси та інші“.

Якщо й міщанство й козацтво поодиначі боролися з польським фєвдалізмом, що відродився від економічної кризи другої половини XVI в., то природно було побачити в процесі розвитку цієї боротьби союз між однорідними, що змагалися з тим самим супротивником, силами.

Щоб зав'язати союз між міщанством і козацтвом, не ставало тільки програми, щоб на неї пристали буржуазні елементи українського міста та села і щоб вона могла затягти до боротьби широкі народні маси. Цю програму природну створювала національна та релігійна приналеж-

ність супротивних сторін: козаки й міщани були української національності та православної віри, проте як їхні супротивники — поляки вірні сини католицької церкви. Ця особливість надала боротьбі двох клас — фєвдальної та буржуазної — національної форми й призвела до створення національно-релігійної ідеології боротьби ¹⁾.

По містах релігійно-національна ідеологія оборони проти фєвдальної реакції, що мала форми польонізації та католицизму, склалася самостійно в процесі конфлікту братств з єпископатом і виниклої вслід за тим боротьби з унією.

Козацький рух сприйняв цю ідеологію далеко не зразу.

Ще за 80-х рр. XVI в. релігійність козаків так мало виявлялася, що сучасник, тодішній польський письменник Сарницький, що спеціально збирав матеріали про козаків, вважав більшу частину їх за магометан ²⁾.

Найсильніше почувалося це нехтування справами віри на Запоріжжі, через що й маємо відгук навіть у народній українській пісні.

Ось як змальована в ній релігійність січовиків того часу:

Славні хлопці пани запорожці,
Побачили вони скирду сіна в полі,
Отаман і каже: „Оце ж, браття, церква“.
А осавул каже: „Я в ній сповідався“,
А кошовий каже: „А я й причащався“ ³⁾.

¹⁾ Покровский, Русская история, т. II, стор. 201.

²⁾ М. Грушевський, Історія України-Руси, т. VII, стор. 389.

³⁾ Куліш, История воссоединения Руси, т. II, стор. 81.

Український історик Куліш тої думки, що на Запоріжжі й у війську козацькому зовсім не було священиків ¹⁾.

Перше козацьке повстання Косинського (на початку 90 рр. XVI в.) не виставляло ще ніяких релігійних гасел.

Тільки через декілька років, 1595-6 рр., Наливайко й Лобода підіймають козацькі маси „за віру православну проти католицтва“. Обидва козацькі ватажки мали близькі зв'язки з керівниками боротьби проти унії. Наприклад, Лобода з давніх пір перебував у дружніх взаєминах з кн. Костянтином Острозьким, Наливайко у нього навіть свого часу служив, а брат Наливайків, Дем'ян, православний священик, був за члена острозького православного гуртка.

Удари свої повсталі козаки насамперед спрямували на ворогів православної церкви: на Волині, де була в розпалі боротьба з унією, козаки погромили маєток видатного супротивника братств і православної віри — Луцького старости Семашка і держали його в облозі у власному замкові ²⁾. За керівника цієї операції був священик Дем'ян. Так само погромили й майно одного з головних організаторів унії Луцького єпископа Терлецького. Останній саме тоді був у справах унії в Римі. Наливайко з колишнім служником

¹⁾ Куліш, Ист. воссоединен. Руси. Пр. Жукович пробував заперечити це твердження Куліша, але невдатно (Статті по славяноведенію, т. III). М. Грушевський приєднується в цій справі до Куліша.

²⁾ Архив Ю.-З. России, т. III, ч. I, стор. 25 і 26.

Терлецького напав на його маєток Будераж, а тоді на маєток його брата, де уніятський єпископ поховав усяке своє майно, і конфіскував останнє.

Довідавшись, що коштовні речі луцького владики заховані у Пинському в одного міщанина, Наливайко відшукав і забрав їх. Ризниця Терлецького, що її експропріювали козаки, мала в собі „золото, срібло, клейноди, шати, убори церковні, гроші, грамоти, привілеї, всілякі акти та документи на великі суми грошей“ ¹⁾. Це цілком характеризує соціяльну приналежність князів церкви того часу.

Далі козаки погромили маєтки й інших духовних та світських фєвдалів, що схилялися до унії. Де-не-де до розруху повсталих козаків приєднувалася міська буржуазія. Отак було, наприклад, у Брацлаві, що в його околицях хазяїнували козаки. Коли шляхетське військо підійшло до міста і стало в його районі на ночівлю, попередивши міщан, щоб вони не турбувалися, „війт брацлавський Роман Тишкович з бурмістрами та лавниками і всім поспольством (тобто міщанами) за допомогою злорадної людини Наливайка з його загоном скоро після півночі напали на нас, побили, покалічили, забрали коні та розгромили весь табор“, як описує ці події один із потерпілих ²⁾.

Як бачимо, обидві течії одного струмка вже на цей час де-не-де злилися до купи. Повстання

¹⁾ Архив Ю.-З. России, III ч. I, 27 і 39, ч. I, т. VI, 62.

²⁾ Арх. Ю.-З. России, т. I, ч. 22.

Наливайкове цікаве для нас надто тим, що, будши ранньою формою козацької боротьби, воно мало дуже тонкий ідеологічний релігійний покрив, що з-під нього вельми помітно виступали дійсно-економічні мотиви руху.

Коли погромлено ворогів православної віри, Наливайко з козаками почав грабувати й тих, хто нічого спільного не мав ні з унією, ні з католицизмом, проте в них було що взяти. Серед пограбованих опинилися й торговці-караїми та навіть православні міщани Слуцького, що їх і обклали величезною контрибуцією в 5 тис. кіп¹⁾.

Справжня причина повстання викрита в листі Лободи до гетьмана Замойського, де ми читаємо такі рядки: „Якщо ми прийшли в цей край, то причина цього для кожного очевидна в цей зимовий непогодний час, коли ти нас нікуди не потребуєш на послугу, бог знає куди нам прямувати; тим то покійно й принижено просимо: зволь не забороняти нам хліба-соли“. Мова тут мовиться про заборону від коронного гетьмана Замойського козакам напасти з моря на турок, а це позбавило Січ чергового рокового прибутку. Але розбійницький промисел запорожців (Запоріжжя того часу було представником розбійницької торгівлі) позбавляв велике польське землевласництво найближчих ринків збуту, бо за такі були чорноморські турецькі порти, і створював загострення дипломатичних зносин з тур-

¹⁾ Арх. Ю.-З. России, т. III, ч. I, 23.

ками й татарами. Через те Польща боролася з подвигами „низового“ лицарства, чим підтинала життєве коріння запорожців і викликала їх на повстання проти Польщі.

Грабуючи польських магнатів, низове козацтво компенсувало себе за втрату чорноморської здобичі. Підвезши Дніпром, козацькі повстанці знаходили собі підтримку в пригніченому від панщини покріпаченому селянстві та узлобленому через унію міщанстві. Така ось картина усіх козацьких повстань від Наливайка до Хмельницького, при чому розвиток руху йшов якраз у напрямі все більшого охоплення в ньому всіх елементів, що терпіли від диктатури великого польського землеволодіння.

Відповідно до поширення соціальної бази повстань на Україні все сильніше почувалася потреба з'єднувати різномірні елементи, що брали участь у козацьких виступах, одною ідеологією, що матеріал для неї подостатком давало церковне життя того часу.

В царині релігійній надто гостро почували тоді гніт фєвдальної кляси, що намагалася використати церковну організацію як провідника свого класового впливу на громадянство. Цій меті слугувала унія; через те буржуазія того часу найперше обороняла свою релігійну незалежність. Боротьба за національну церкву це була єдина платформа в поняттях того часу, що на неї могли пристати українське міщанство, козацтво, шляхетство й селянство, єдине гасло, що за ним

торговельний капіталізм міг вести за собою селянство.

Польща жорстоко покарала перші повстання низового козацтва (Косинського, тоді Лободи й Наливайка). Всі права й привілеї козацького війська скасовано. Але через чотири роки військові потреби (Молдавська й Ливонська кампанії) примусили уряд вернути козацтву (1601 р.) всі права й вольності. Незабаром почався наступ на Москву (в період „смути“). Озброєні сили козаків дуже за цей час (перше десятиліття XVII в.) зросли, і козаки стали справжні господарі всієї східної України. Під їхньої охороною Київ став ступнево за центр українського релігійно-національного життя, що в ньому козаки рік-у-рік почали брати активну участь.

Центром релігійного руху в Києві з кінця XVI в. був Печерський монастир. Маєтності його на той час досягли величезних розмірів. Серед них було, наприклад, „місто Васильків з усіма людьми і з дворищами і з селами на річці Стугні, з озерами та з млинами та з нивами та з полями й з усіма вжитками“, низка сіл та селищ у Київському повіті (село Рождество, село Здимерка, селище Богданівка), маєтності в Стародубському полку (Попова Гора, Бобовичі з належними до них селищами та селом Мищічами та селищем Павловичами і Дубрівкою), в Лубенському полку: містечко Сміла з чотирма селищами; належало монастиреві і Києво-Печерське містечко, брав собі монастир і прибутки від тор-

гівлі (найбільше сіллю), що її провадили в тому містечку найжджі греки та волохи; експлуатував монастир і перевози через Дніпро ¹⁾).

Всі ці маєтності належали монастиреві.

Взагалі монастир брав найдіяльнішу участь в торговельно-промисловому житті Києва того часу і щільно був поєднаний своїми економічними інтересами з торговельними колами міста.

Точнісінько, як і інші київські монастирі того часу, Печерський монастир протягом довгого часу перебував під керуванням різних любовців „духовних хлібів“, що купували у великого князя (бо його вважали за патрона — головного власника монастирських володінь) місця печерських архімандритів.

З другої половини XVI в., коли київське міщанство почало боротьбу за вплив на церковне життя, йому пощастило запровадити новий лад заміщення місця печерського архімандрита: кандидата на цю першорядну позицію почали обирати, і в виборах брали участь різні елементи міста: духовництво, шляхта й міщанство. Коли почали запроваджувати унію, за наказом короля монастир треба було передати під розпорядок митрополита-уніята. Але ще з 1592 р. монастир одержав патріяршу грамоту про безпосереднє підлягання Костянтинопільському патріярхові.

¹⁾ Русский царствующий дом Романових в отношении его к Киево-Печерской Лавре, додаток 1 і 2.

Грунтуючись на цьому, ченці стали опором проти королівського наказу і силою намоглися не дати закопити монастир уніятам¹⁾.

З цих двох фактів можна зробити висновок, що Печерський монастир на кінець XVI в. був за одну з міцних позицій київського міщанства. Щоб ще більше зміцнити її, на звільнене місце лаврського архімандрита р. 1599 обрали активного учасника Берестейського собору, що відлучив від церкви уніятів, і учасника братського руху в Галичині Плетенецького. За нього Печерський монастир перетворився на всеукраїнський центр релігійно - національного руху.

Плетенецький позаміщав низку керівних посад у монастирі виходцями з Галичини, церковними письменниками та проповідниками. Отак постав Печерський гурток церковників, що став на чолі релігійно-національного руху в Києві. Щоб поширювати ідеї православної віри та полемізувати з уніятами, Плетенецький придбав Львівську друкарню та відкрив папірню. Монастир став з цього часу вести масову релігійну пропаганду, розповсюджуючи свої видання по всій Україні. Не забули при цьому й художнього моменту, і в монастирях з'явилися досвідчені артисти — малярі та штихарі.

¹⁾ Між іншим гостре негативне ставлення Печерського монастиря до унії виявилось в тому, що його наречений архімандрит Никифор Тур р. 1594 відмовився прийняти від уніятського митрополита Михайла Рогози посвячення в сан архімандрита. Арх. Ю.-З. России, ч. I, т. I, стор. 447.

Цей самий печерський гурток стояв у центрі ініціативної групи, що організувала р. 1615 Київське братство.

З першого десятиліття XVII в. київський релігійно-національний рух систематично має собі підтримку з боку козацтва.

Перший відомий випадок втручання козацтва в київські церковні справи стосується до 1610 р., коли митрополит Потій хотів підкорити собі київські церкви та схилити київське духовництво до унії. Ми вже казали про те, що за рік перед тим Потієві пощастило за допомогою урядового війська й королівського суду перемогти опозицію віленського духовництва. З тією самою метою він прислав до Києва намісника Грековича, а цей погрозами почав силувати київське духовництво перейти на унію. Але в Києві церква почувала за собою озброєну силу козацтва, і намагання митрополичого намісника спричинило рішучий опір.

Коли Грекович викликав київських священників до Софійського собору на спільну відправу, то духовництво не тільки не пішло на його заклик, але й повело агітацію серед парафій, кажучи їм, що тих, хто піде до церкви, будуть христити на чужу віру. В цій агітації діяльну участь узяли київські козаки під проводом козака Петра, що переймав тих, хто йшли до церкви, та не пускав їх туди. Тоді Грекович запечатав церкву, щоб не дати правити православним. Київське міщанство взяло ревну участь в інциденті, виявляючи своє обурення митрополитському агентові.

Але козацтво самим обуренням не обмежилось. У Видубецький монастир, де зупинився Грекович, явився невідомий козак і стріляв на намісника. Козацька депутація подала в гродську канцелярію заяву, де „від імени всього війська козаків запорожських“ сказано, що козаки хочуть зостатися з тим духівництвом, яке не відступилося від православної віри, і будуть „православну релігію головами своїми боронити“. Одночасно з цим до київського підвоеводи прислано листа від козацького гетьмана Григорія Тискиновича, де він, приєднуючися до заяви козацької делегації, писав між іншим: „Якщо цей розстрига (митрополитський насміник) не зречеться свого умислу, то ми дозволяємо його вбити, а убійника обороняти обіцяємо нашим лицарським словом“.

Цей організований виступ українського козацтва примусив Потія та його посланця відступитися. Хоча соймовий суд притяг до права київське духівництво та магістрат, але з судового процесу нічого не вийшло, і Потій залишив спроби підкорити собі київську єпархію. Отже, коли король подарував йому нові бенефіції, серед них і київський Михайлівський монастир, уніятський митрополит навіть і не пробував почати фактично керувати монастирським майном.

Невдовзі після цього до Києва приїхав косянтинопільський єпископ Неофіт і почав виконувати в київській єпархії обов'язки митрополита (висвячував священників тощо), спираючися на підтримку козаків. Користався з цієї підтримки

і Печерський монастир: р. 1613 його архімандрит Плетенецький, зважаючи на те, що козацтво на той час поширило свій вплив на литовські землі, „повернув“ силоміць, переважно за поміччю „козаків українських, людей своевольних“, як казали сучасні уніятські документи, величезні маєтності, що належали раніше Печерському монастиреві; ці маєтності відібрав від нього за опір унії король і віддав митрополитові (уніятові). В наслідок виниклого конфлікту уніяти змушені були за мізерну суму відмовитися від своїх прав на захоплені землі, і король потвердив права на них за Печерським монастирем (1616 р.).

Заохочений таким кінцем справи, Плетенецький продовжував політику захоплення, приєднуючи до монастиря панські маєтки. Почесний архімандрит Лаври особисто брав участь у цих експедиціях. Наприклад, кількома роками пізніше від описаних подій „він заїхав у монастир князів Острозьких с. Ставок з немалою людей українських і козаків громадою, для того нарочито зібраною“ ¹⁾. Отже грабіж і насильницьке захоплення займали чільне місце в способах монастирського набирування майна та коштів.

Щодо агентів київського митрополита-уніята (жив він сам не в Києві, а в Вільні), що пробували продовжувати політику приєднання до унії київських церков, то одного із них, Грековича, що ми про нього згадували, схопили козаки і спустили під лід навпроти його резиден-

¹⁾ Голубев. Митр. П. Могила, I, доп., № 30.

ції—Видубецького монастиря¹⁾). Точно причина розправи над ним козацтва не з'ясована: його ніби винуватили в тому, що він і надалі держав у своїх руках низку київських церков (серед них катедральний Софійський собор), або ж його вбито за те, що він спитувався фактично перейняти під володіння Михайлівський монастир.

Долі Грековича трохи пізніше зазнав другий довірений митрополита, шляхтич Оклінський, що йому доручено в Києві зібрати податки з митрополитських підданих. Документи говорять, що його вбили „козачки, могло їх бути з тридцятаро“ „з відома війта київського Федора Ходики і всіх радців Києва, поспільства міста київського“. Митрополит Рутський (уніят) запевняв, що ініціатором цієї справи було київське братство. Тобто й тут бачимо спільні виступи козацтва з київською буржуазією.

Коли засновано київське братство, гетьман козацький Сагайдачний з усім військом козацьким вписалися в члени братства і тим самим узяли його під опіку козацтва²⁾). Цей момент треба оцінювати, як початок постійного співробітництва київського міщанства з козацтвом на ґрунті релігійно-національної програми церковних братств на противагу католицтву та унії, що їх проводили керівні кола Польщі та Литви.

¹⁾ Сб. летописей Ю. и З. России, стор. 85.

²⁾ Костомаров, Митрополит П. Могила, стор. 52.

У взаєминах київського духівництва та міщанства з козацтвом помітна роля належала на початку XVII в. Терехтемирівському монастиреві, що є на півдорозі між Києвом та Черкасами (кордоном, далі від якого починалося ніким не-обмежене панування козацтва).

В цьому монастирі відбувалися козацькі ради, тут таки містився козацький арсенал. Сюди наїздили з Києва керівники братського й православного рухів на наради з козаками. Архімандрит монастиря Коцевич був тонкий політик, що багато важив серед козаків. Цей козацький монастир, бувши стратегічним воєнним та політичним штабом козацтва, за часів першого та другого десятиліття XVII в. був офіційно запорізькою патрональною святинею. Ченці використали свій вплив на козацтво, щоб поширити свої володіння.

Назбирували вони маєтності способом озброєного захоплення. Ось так р. 1618 до київської земської канцелярії надійшла скарга на „ігумена і всіх ченців монастиря Терехтемирівського та на всіх фундаторів і опікунів цього монастиря, тобто гетьмана, полковників, сотників, отаманів і всіх козаків Запорозжя“ на те, що козаки й міщани Терехтемирівські силоміць захопили сусідній маєток панів Проскур село Григорове і приєднали до Терехтемирівського монастиря ¹⁾.

Приблизно цього ж таки часу козаки приєднали до Терехтемирівського монастиря маєток

¹⁾ Архив Ю.-З. России, III, I ч., стор. 67.

князя Олізара село Підсучче¹⁾). І тут ченці не соромилися силою поширювати свої володіння.

Спираючися на підтримку козацьку, київське духовництво й міщанство кидає оборонятися й починає само наступати на унію та фєвдалізм, що стоїть за нею. Нова ф̀аза боротьби точиться навкруги справи з єпископами. Ми вже бачили, як безуспішні були спроби міщанства і православної шляхти (бо тоді вона заступала інтереси середнього українського землеволодіння) добитися від сойму й короля, щоб єпископські посади заміщали православні. А проте це була кардинальна справа в боротьбі за вплив у церкві, бо єпископат був керівною церковною верхівкою. І ось у 20-х роках ХVІІ в. в колах київського духовництва стверджується намір власними силами і зовсім незалежно від короля відновити православні єпископії та обсадити єпископські місця своїми кандидатами. Ми вже вказували, що право призначати єпископів на єпархії це була така сама виключна прероґатива королівської влади, як право корони роздавати землю світським васалам. Це право було одною з основних підпор ф̀евдального ладу. Намір київської буржуазії безповоротно касував ф̀евдальну традицію, звиклу практику королівського патронату.

Привід, щоб здійснити намір киян, випав навесні 1620 р., коли приїхав на Україну єрусалимський патріярх Теофан. Відновленню право-

¹⁾ Архив Ю.-З. России, II, I, стор. 124.

славних єпископій надано характеру загально-національної української справи. Справу цю поставили на обміркування широких зборів, скликаних у Києво-Печерському монастирі під час храмового свята. Висловлювалися в цій справі заступники Волині, Поділля, Підгір'я, Покуття, Підляшшя та князівства Литовського¹⁾. На зборах було багато відпоручників від козацтва на чолі з козацьким гетьманом Сагайдачним, духовництво та українська православна шляхта, яка підтримувала ці два стани.

Патріярха, звичайно, про все заздалегідь попередили. Перемови з цього приводу з ним вела ще перед приїздом на Україну в Москві (а туди він приїхав на запросини московського уряду) козацька депутація²⁾. Ось через що, коли він приїхав на Україну, його зустріло козацьке військо разом із гетьманом Сагайдачним, і під охороною його патріярх в'їхав у Київ. Охорона ця була не тільки почесна: поляки, передбачаючи з передущого досвіду, що від східнього патріярха нічого доброго не буде, намірялися його арештувати³⁾. Приїхавши до Києва, патріярх об'їздив ті місця, де він počував себе безпечно під охороною козацтва (Межигір'я, Біла Церква,

¹⁾ Грушевський, Історія Укр.-Руси, т. VII, стор. 134.

²⁾ Грушевський, Історія, т. VII, стор. 432.

³⁾ В листі до київського воеводи Замойського коронний гетьман Жолкевський (головний командувач польської армії) висловлював побоювання, як би патріярх із Києва не поїхав до Терехтемирівського монастиря, де його не можна буде арештувати. Див. Грушевський, Історія, т. VII, с. 434.

Терехтемирів). Українське міщанство й козацтво щедро наділяло патріярха подарунками, а він видав чимало грамот, що давали незалежність від місцевих церковних владарів (так звану ставропігіяльність) церковним братствам: київському, луцькому, случькому, львівському й інш., а це—очевидно—зміцняло їхні позиції в очах духовництва та православної людности. І не зважаючи на все це, висвячувати православних єпископів, коли є єпископи-уніати, що їх затвердив король, була настільки надзвичайна справа, це так суперечило заведеним звичаям, що патріярх довго відмовлявся виконати прохання зібраних у Печерському монастиреві заступників українського духовництва, міщанства й козацтва. Ще й перед цим він висловлював побоювання, „як би поляки його не заслали“ ¹⁾).

За такий вчинок „біда від короля та поляків“, на його думку, була неминуча; через те Теофан згодився на настирливі прохання зібраних тільки після того, як Сагайдачний і інші козацькі заступники гарантували йому повну безпеку та охорону аж до кордону, коли він виїздитиме з України. 13 серпня 1620 р. патріярх розіслав грамоту до всіх православних Польщі й Литви, пропонуючи їм обрати кандидатів на єпископів ²⁾. Всі готування проваджено по змозі таємно, без розголосу. Через те заступники від різних українських земель, що з'їхалися на згадану нараду

¹⁾ Полн. собр. летописей, т. VI, вид. 2, передмова, стор. XIII.

²⁾ Голубев, Митрополит П. Могила, I, додаток 37.

до Києва, казали своє останнє слово про обраних кандидатів.

Не зважаючи на всі вжиті перестороги, висвячувати було важко, бо за патріархом стежив приставлений до нього ніби для шаноби королівський агент Почановський. Жолкевський наказав йому переконати патріярха їхати з України на Хотин через Кам'янець, і тут далеко від козаків його легше було б задержати й примусити—очевидно—видати такі постанови, що були корисні уніятм та урядові¹⁾.

Почуваючи, що він викликав підозру поляків, Теофан одіслав королеві листа, де завіряв його в своїй лояльності і просив дозволити проїхати через польські землі. Король відповів доброзичливим листом, де дозволяв патріярхові вільно проїхати через Кам'янець²⁾.

Така була лицемірна дипломатія обох сторін. Звісно, вона нікого ні в чому не могла переконати. Королівський наставник стежив за патріярхом і останній вдався до хитрощів: заявивши, що йому пора виїздити з України, він виїхав з Києва в супроводі Почановського, але не на Кам'янець, як запропонували йому король і Жолкевський, а на Білу Церкву, тобто в гущу козацьких володінь. У Білій Церкві його зустрів спеціальний козацький загін, що мав завдання проводити патріярха до кордону, і Почановський хоча чи нехотя залишив патріярха і по-

¹⁾ Арх. Ю.-З. Россия, I, VII, стор. 289—90.

²⁾ Арх. Ю.-З. Росии, I, VII, стор. 292—3.

вернувся до короля. Тоді патріарх повернувся до Києва і висвятив там перемишельського та полоцького єпископа та київського митрополита; далі—знов виїхавши з Києва—уже з козаками і без королівського наглядача, висвятив у дорозі ще чотирьох єпископів—володимирського, луцького, холмського й пинського ¹⁾).

Отже на чолі української церкви стали київський митрополит і шість єпископів, ставленики міщанства й козацтва. Цікаво відзначити, що патріарха в дорозі весь час проводив гетьман козацький Сагайдачний. До його ролі в релігійній боротьбі годиться придивитися. Його активна участь у ній дозволяють зрозуміти, які шари козацтва бльокувалися з міською буржуазією і середнім шляхетським землеволодінням (православною українською шляхтою) проти великого панського землевласництва, зокрема проти його прав на церковне майно.

Все, що ми знаємо про Сагайдачного, каже про те, що його висунули на гетьманство заможні шари козацтва, „дуки“, що володіли й міськими ґрунтами й грошовими капіталами і такими земельними маєтками, які мало поступалися перед шляхетським землевласництвом. Як справжній представник козацької буржуазії, він увесь час провадив опортуністичну, обережну та вижидальну політику, намагаючися одержати від урядових кіл поступки в наслідок перемов,

¹⁾ Голубев, Митр. П. Могила; І додат. 37, стор. 259, літопис Густинського монастиря, стор. 14.

послуг і угод. Він виявив себе ворогом гострих конфліктів і через те, коли козацтво під впливом маси козацької голоти ставилося відверто вороже до уряду, Сагайдачний відходив у бік. А все таки в справах релігійних Сагайдачний, а значить і козацька верхівка, виявив більшу стійкість та послідовність. Церковний фронт це була найслабша ділянка загального фронту фєвдалізму; заволодіти їм було легше, ніж іншими ділянками. Ось чому в цій справі міська буржуазія і верхній прошарок козацтва були солідарні. Так само цілком природно, що з ними солідаризувалася середня українська шляхта.

З другого боку, церква притягала до себе увагу міської й козацької буржуазії, як ідеологічна сила. В боротьбі за свої класові інтереси буржуазія завжди потребувала підтримки народніх мас. Потрібні були гасла, що були б ширші за вузько-класові інтереси української буржуазії, такі, що могли б захопити народні маси. Таким гаслом і стала боротьба за національну церкву, що її гнітили ненависні українському поспільству (селянству) польські пани-дідичі та їхні найближчі служники, такі самі, як і перші, гнобителі селян—католицькі ксьондзи.

Цей блок української церкви і верхнього заможного шару козацтва помітний протягом усієї історії козацьких воєн. Під той момент, про який оце говоримо, 20—30 роки XVII в., коли рішуча збройна сутичка козацтва й польського фєвдалізму була ще в майбутньому, українська

буржуазія, як і всяка інша, намагалася завоювати свої права мирним способом, літературною полемікою, відокремлюванням свого культурного життя, пропагандою своєї ідеології.

Вдячний матеріал для такої, висловлюючися пізнішим терміном, „ліберальної опозиції“ і безкровних демонстрацій і давало церковне життя того часу. Звідси будування братств, літературно-церковна діяльність київського печерського гуртка, розвиток братських шкіл, підтримка православного єпископату зусиллями міщанства, козацтва та навіть почасти середньої й дрібної шляхти.

Надзвичайно характеристична та яскраво опортуністична фігура того часу це київський митрополит Петро Могила. Син волоського господаря, він мав родичів серед найвпливовіших польських шляхетських фамілій, власник величезного майна, П. Могила р. 1625 постригся в ченці печерського монастиря, а через три роки його обрано на архімандрита, а король Сігізмунд ствердив його на цій посаді. Його зв'язки й багатства були корисні для Лаври, але близькість до великопанських кіл примушувала сумніватися в його стійкості в боротьбі за православну віру. Чимала частина братії була проти його кандидатури. Аж два роки сперечалися, чи обирати П. Могилу, поки, кінець-кінцем, претендент засяг підтримки від тоді обраного, що його висвятив патріарх, православного київського митрополита Іова Борецького і голос останнього допоміг Могилі стати

на корисне та видатне місце печерського архімандрита ¹⁾).

З самого початку своєї діяльності новий архімандрит заснував при монастирі латинсько-польську школу, і тут виявилася його схильність до польської культури. Коли згадати, що нову школу відкрито при наявності в Києві братської школи, просяклої ворожістю до всього польського та латинського, ми зрозуміємо, чому цей захід Могили створив незадоволення в гуртах київського міщанства та серед печерських ченців.

З опозицією ченців Могила розправився рішучо і зовсім непо-християнському: він скинув з уряду ігумена шпитального монастиря, де був намір примістити нову школу, бо той противився заснуванню школи; капітали його конфіскував, самого його посадив у монастирську темницю і піддав тяжкій карі на тілі, від чого той ігумен незабаром і помер ²⁾).

Могила зібрав на працю до нової школи визначні викладацькі сили, посилав для цього ченців учитися за кордон, запросив до Лаври Львівських учених, але всі ці безсумнівні заслуги Могилині перед українською церквою, що їй він готував релігійних промовців високої кваліфікації, знецінювалися в очах буржуазних кіл тою

¹⁾ Костомаров, Митр. П. Могила, стор. 63.

²⁾ Костомаров—Митрополит П. Могила, стор. 29; Голубев, Митрополит П. Могила, п. I, стор. 332, Митр. Евгений, Описание Киево-Печерской Лавры, додаток 5—7.

конкуренцією братству, якою була його новаторська діяльність у монастирі.

Українська буржуазія потребувала одности ідеологічної платформи, що під записом її вона провадила свої класові інтереси. Цим пояснюється те, що на Могилу, як свідчить сучасник, „невчені попи і козаки дуже обурилися“: „на што латинское и польское училище заводите, — казали вони, — чего у нас от роду не бывало и спасались“. Громадське незадоволення дійшло до того, що „хотіли були самого Петра Могилу й учителів на смерть побити, насилу їх умовили“¹⁾.

Під потиском міщанства та козацтва Могила змушений був капітулювати. Нову школу довелося об'єднати з братською. Буржуазія й козацтво чудово оцінили при цьому енергію та здатності печерського архімандрита і його ввели до складу братства старшим братчиком, а згодом обрали за Київського митрополита. Отже три релігійні центри Києва, що боролися з унією — братство, Печерський монастир і митрополит — об'єдналися в особі Могили, що в дальшій своїй діяльності поринув у мирну пропаганду ідей православності та в організаційне зміцнення київської церковної організації, не гублячи одночасно впливу — завдяки своїй лояльній позиції — і в польських урядових колах. У цьому він ішов шляхами Сагайдачного, що після того, як ви-

¹⁾ Грушевський, Історія, VII, стор. 422.

никло питання, як добутися визнання нових православних єпископів від уряду, думав досягти цього після перемов із королем. Становище нововисвячених єпископів (за винятком одного київського митрополита) справді було незавидне. Вони не могли з'явитися в своїх єпархіях, не кажучи вже про те, що вони не могли почати керувати єпископіями. Коли один із них, архієпископ Полоцький Смотрицький, спробував здійснити свої права, влада почала відверто переслідувати його і тих із православної людности, хто до нього звертався, загрожуючи їм карою на смерть.

Козацькі ватажки та їхній керівничий Сагайдачний сподівалися добитися визнання православного єпископату, зважаючи на турецьку небезпеку, що загрожувала Польщі, і на неможливість для Польщі обійтися в поході на турків без козаків. Скликали козацьку раду, де взяло активну участь українське духовництво: митрополит Борецький, єпископ Курцевич, 300 попів і 50 ченців. У своїй промові Борецький яскраво змалював становище православної віри, казав про насильства уніятів над православними у Вільні та Полоцьку, закликав обороняти православну віру та брати в полон шляхту, якщо король не виконає козацьких вимог. На раді обрали депутацію до короля, і до складу її ввійшов Сагайдачний ¹⁾).

¹⁾ Грушевський, Історія, т. VII, стор. 462.

Через те, що польський уряд не задовольняв прохання, то київський митрополит Борецький і Сагайдачний пробували зупинити козацьку мобілізацію. Але тут якраз і виявилось, що церковну політику творили козацькі верхи, а нижче козацтво зовсім не хотіло відмовлятися ради віри від перспективи воєнної здобичі і продовжувало лаштуватися до походу. Тим, що депутація до короля не досягла свого, а на козацькі маси спертися в релігійній суперечці не можна було, і тим, що економічні інтереси цих мас на той момент задовольнялися з походу на турок, то Сагайдачному нічого не випадало, як самому взяти участь у поході, як командувачу козацьких сил.

Коли скінчилася Хотинська війна (з турками), козацтво відразу поновило вимоги релігійного змісту. Безпосередньо з фронту вирядили козацьку депутацію до короля, а серед різних козацьких домагань вона повезла і пункт „про заспокоєння грецької релігії“. Король на цей пункт відповів загальною фразою про те, що в релігійних справах козакам ніякого пригнічення не чинено і надалі ніхто не чинитиме. Взагалі всі козацькі вимоги зустріли твердий опір з боку Польщі. Уряд після перемоги над турками почував себе безпечно і вирішив не поступатися перед козаками. Із 40 тисяч козаків, що ходили на війну, урядові кола дозволяли завести до реєстру не більше як 2 тисячі, надавши їм звичайних козацьких пільг та незалежність від

шляхетського землеволодіння. Окрім того, Польща хотіла припинити морські походи козаків, бо вони ускладняли взаємини з Туреччиною, і вимагала видати козацькі судна, щоб підрізати коріння козацького набування та прибутків. От тим то козацтво не пристало на урядові вимоги і взаємини обох сторін були недружні. За таких обставин гасло боротьби за віру могло бути популярним і знайти повну підтримку не тільки серед козацької старшини, але й усього низового козацтва.

Православні кола поновили кампанію за визнання єпископату перед скликом сойму 1623 р. Митрополит Іов Борецький, що змінив убитого на війні з турками Сагайдачного і керував козацтвом та міщанством у їхній боротьбі за віру, звернувся до короля з обширною запискою, де намагався виправдати в його очах самочинне відновлення українського єпископату.

Це шановливе послання зміцнили численними зборами козацтва „на полях київських“, де ухвалено подати вимогу зовсім знищити унію, або щонайменше змістити уніятських єпископів та замінити їх православними. Не забули при цьому й вимагати повернути православним церковні маєтності.

Козацькі делегати подали ці вимоги соймові. До вимог додали реєстр тих утисків, які чинило уніятське духовництво православним. Реєстр малює картину релігійного фанатизму і насильства уніятських попів фанатиків над православною

людністю; ці факти варті того, щоб на них зупинитися. Перш за все козаки описують уніятську реакцію в Вільні та Полоцьку. У Вільні арештували тих, хто наважився підтримувати православну віру, судили, позбавляли всіх міських посад та привілеїв, виключали з цехів, а все це дошкульно було по міщанству. У Полоцьку силували слухатися уніятських попів, відбирали у православних церкви. У Львові православних виключили з цехів, заборонили дзвонити по православних церквах, ходити та причащати хворих по хатах, заборонили навіть похоронні процесії православних. У Перемишлі уніятський єпископ відібрав від православних церкви, а активних діячів православної арештував, держав у смердючій темниці і багатьох замучив у ній до смерті. У Солі уніяти ув'язнили православного єпископа. По багатьох місцях держали під вартою православних священиків та парафіян, одного священика навіть у кайданах. Арештованих мучили ¹⁾).

У запалі боротьби сильно постраждали володіння православних монастирів, що їх привласнили католицькі ченці. Наприклад, в половині XV в. один із лівобережних монастирів, Спаський, володів селами Погребки і Домотканів на р. Десні, але на початку XVII в. ці села від нього відібрали і передали католицькому (домініканському) монастиреві ²⁾).

¹⁾ Грушевський, Історія України-Руси, т. VII, стор. 500—1.

²⁾ Лазаревський, Описание старой Малороссии (материалы для истории заселения, землевладения и управления), т. 1. стор. 226.

Надто постраждали монастирі, що їх підозрювали в зносінах із поляками. Таке, наприклад, насильство поляків над мгарськими ченцями, як наслідок згаданої підозри ¹⁾).

Певна річ, що всі ці факти—красномовні зразки католицької реакції, що бушувала по українських володіннях Польщі початку XVII в., яка задихалася в кайданах економічної кризи на ґрунті відроджуваного фєвдалізму. Вони давали багатий агітаційний матеріал протилежній стороні, готували вибух релігійного фанатизму в українських народніх масах, що несли на собі весь тягар експлуатації з боку великого панського землеволодіння. Парляментська кампанія не дала ніяких реальних наслідків, і після невдатної спроби помирити православних з уніятами в спеціальній комісії розв'язання справи відклали до наступного сойму ²⁾).

Але й новий сойм знов відклав вирішення релігійної справи ³⁾). У цих умовах протяглої релігійної суперечки і непримиренної позиції уряду православні єпископи почали намацувати у православній московській державі ґрунт, щоб на нього спертися. Зв'язок здійснили, звісно, не тільки та й не стільки на ґрунті одновірства, скільки на основі спільности класових інтересів, бо козацтво й українське духівництво, що на нього спиралося в урядових колах Москви, знай-

¹⁾ Лазаревський, там таки, т. III, стор. 389.

²⁾ Грушевський, Історія України-Руси, т. VII, стор. 506—7.

³⁾ Грушевський, Іст. Укр.-Руси, т. VIII, ч. 1, стор. 45.

шло споріднене собі економічною базою середнє (дворянське) шляхетське землевласництво. Дуже характеристичне це орієнтування церкви не на свої українські маси, а на споріднені до неї соціальні шари сусідньої держави. Спочатку перемови мали на меті забезпечити собі притулок на випадок вимушеної еміграції. Згодом у київського митрополита виспів плян приєднання України до Москви, про що він повідомив московський уряд, а з Москви йому подали відповідну надію на підтримку козацтва й православної віри на Україні. А покищо польський уряд вирішив силоміць примусити козаків підкоритися, завдав їм відомої куруківської поразки (1625) і присилював прийняти урядову постанову, зокрема приневолив відмовитися від походів на море. Але вже після 1628 р. козаки поновили свої експедиції. Козацького гетьмана Чорного, що пробував, слухаючися поляків, додержати куруківських умов, козацтво і київське міщанство гостро критикувало, а після схопили його й убили.

На всій Україні вибухло повстання. Запорозжці підвезлися на „волості“ з „низу“ під командуванням Тараса і закликали боротися за православну віру.

Але головна причина повстання крилася, звісно, в царині економічних інтересів: якби здійснилися куруківські умови, це загрожувало козацтву втраченою стародавнього промислу і позбавляло козацьких привілеїв, повертаючи в панську неволю величезні маси козаків, що zostалися за межами

реєстру, або хоч і заведені були до реєстру, та жили не на королівських землях.

Релігійне гасло повстання Тарасового („оборона благочестивої віри“) набуло особливої гостроти, зважаючи на компромісні настрої, що проявилися якраз після куруківської поразки козаків серед православного єпископату. Занепадні течії почалися з того, що православний єпископат, так само, як це раніше було з уніятським, став змагатися за незалежність від церковних братств.

Єпископ Смотрицький, права рука київського митрополита Борецького, побував у Костянтинополі і за певну мзду одержав від патріярха лист, що касував самостійність монастирів і братств.

Лист-грамоту зустріли на Україні шумною опозицією з боку зацікавлених організацій, що їх підтримала й громадська думка. Надаремне митрополит і Смотрицький намагалися відновити довіру до себе. Їх узяли на підозру. Братства й монастирі наперебій показували грамоти патріярхів на незалежність від української церковної влади. Львівське і Віленське братства послали в Костянтинопіль своїх делегатів (звісно, з подарунками), і для них патріярх установив виняткове становище.

Смотрицький, не зважаючи на опозицію, і далі поширював свої пляни, дійшовши в них до пропаганди об'єднання православних з уніятами. У нього знайшлися й послідовники, напр., Сакович; співчував йому й Могила. Повстале козацтво ди-

вилось на ці компромісові ідеї так само, як і на угодівські вчинки старшини, як на зраду віри й козацтва. Повстання Тарасове мало успіх, і це не могло не відбитися на становищі церкви. Уряд Владіславів пішов на поступки і поділив українські єпархії навпіл між уніятами й православними: уніятам залишили полоцько-вітебську єпископію і три українських: володимирську, холмську і турово-пинську, православні одержали львівську, перемишльську, луцьку та київську митрополію. Саме тоді обрали за митрополита Могилу, бо це була та єдина кандидатура, на якій могли зійтися обидві сторони одночасно. Православні після запеклого опору в цій справі реакційних католицьких та уніятських гуртів буквально вирвали частинні поступки в уряді.

На соймі, де православні депутати притьмом поставили цю справу, кожен пункт їхніх вимог викликав багато заперечень з боку латино-уніятської партії і не мало вагань з боку партії урядової. У курсі всіх цих перемов була й козацька делегація, що привезла на сойм інструкцію з гострими випадками проти уніятів. Коли королевич Владіслав і урядова партія, не зважаючи на свої вагання під впливом потиску клерикалів, все таки вирішили дати православним чимало пільг та поступок, уніяти заявили, що вони будуть апелювати в цій справі до папської курії. Хоч би там як було, а до тексту присяги обраного короля завели такий пункт: „щодо людей розрізнених релігії грецької (диси-

дентів православних), то ми зобов'язуємося, не відкладаючи, заспокоїти їх згідно з пактами, що ми уложили з депутатами обох палат“.

Православного митрополита та єпископів повинен був затвердити, за звичаєм, король. Передбачаючи, що на призначення поставлених від патріярха Теофана митрополита та єпископів уряд не дасть згоди за їхні перемови з Москвою, за сприяння козацьким повстанням тощо, на нараді православних депутатів (заступників православної шляхти), козацьких послів та невеликої кількості присутнього при цьому духовництва вирішили обрати нових керівників церкви.

Коли внове призначені від короля православні владики (цікавий цей момент, що світська влада призначає владу духовну) почали обнімати володіння церковним майном, указаним у королівських грамотах, не обійшлося без опору як з боку старої непримиренної церковної партії, що залилася без діла, так і з боку уніятів.

Ось, скажімо, передали митрополитові Могилі Микільський монастир. Ігумен його належав до тих міських гуртів, що був дуже невисокої думки про близькість Могилу до придворних кіл і через те не хотів передати Могилі свого монастиря. Тоді новообраний митрополит не посоромився взяти монастир збройною рукою. Ігумена й його прибічників-ченців Могила звелів бити, щоб довідатися, де сховані монастирські цінності¹⁾.

¹⁾ Голубев. Могила, 1, доповн. 32.

Важче було впоратися з передущим постав-
леним від самого патріярха митрополитом, що
згідно з наказом короля повинен був уступити
з свого місця добровільно. Попередній митропо-
лит Копинський не хотів сам поступитися з сво-
го місця. Він іще зберіг традиції старої єпархії,
що виховалися в ворожості до поляків, і Могила
вважав за зрадника віри. Тоді Могила послав-
до нього своїх служників і дейнек, і Копинського,
зв'язавши, в одній волосяниці, поклали поперек
коня, як мішок, і одвезли в Печерський мана-
стир. Там Могила доти держав його у темниці,
доки примусом не вирвав у нього зречення, а
тоді розіслав це зречення в багатьох списках по
Україні.

Уряд призначив своїх комісарів ділити між
уніятами та православними єпархії, церкви та
монастирі. Але королівські постанови реалізова-
но тільки тоді, якщо за них було реальне спів-
відношення сил. Хто в котромусь місці мав біль-
ше озброєних сил—уніяти чи православні—тому
й припадало церковне майно. Ось у такому Пин-
ському комісар, наразившись на опір уніятів, за-
лишив їм церкву, але православні сами її захо-
пили й почали правити в ній службу. У Красно-
ставі, навпаки, комісар передав був православ-
ним церкву, а уніяти згодом знову її захопили ¹⁾.

Подекуди пани були проти православних вла-
дик; напр., магнатка Ганна Ходкевич заборонила

¹⁾ Археограф. сборн., 41 ч., ч. 102, VI, ч. 82; Арх. ЮЗР, I, VI, ч. 271.

пускати у свої маєтності внове призначеного єпископа ¹⁾). Уніятські єпископи енергійно протидіяли комісарам. Наприклад, єпископ Терлецький писав, що він так обійшов у Холмі розподільну комісію, що вона „с ласки божей шею сломила“. Цей найвизначніший уніят так тероризував холмських міщан, що спочатку ніхто з них не смів признатися комісарам, що він православний. Навпісля комісія таки приділила православним у Холмському передмісті маленьку церковку. Коли комісари поїхали, Терлецький з гуртом служників вдерся в цю церкву, коли там правилось, і став бити вірян; багатьох тяжко поранили, іншим по-виривали волосся та бороди тощо. За всі ці насильства ніхто не покарав Терлецького, як і взагалі не карали уніятів. Щождо православних, то їх польський уряд незабаром почав переслідувати за кожне насильницьке захоплення приділеного їм церковного майна, і через те багато майна так і не перейшло до фактичного володіння православних.

Хоча уряд розв'язав цю справу тільки частинно, це зразу відбилося на співвідношенні сил, що боролися. Обійнявши володіння церковним майном, православний єпископат продовжував дедалі більше простувати шляхом угод з урядовими колами, що почав робити ще—як казано—Смотрицький, намагаючись помирити православність із унією.

¹⁾ Арх. Ю.-З. Р., I, VI, ч. 272.

Намацуючи опорний ґрунт на верхах, керівні кола православного духівництва намагалися уникати компромітаційних зв'язків із козацькою голотою.

Це намагання відмежуватися від козацьких народніх мас зовсім яскраво звучало ще в листах київського митрополита Борецького до керівника литовських протестантів великого магната Радзівіла, що він його просив підтримати вимоги православних у соймі: „Козаччина своїми свавільними випадками, морськими походами, початими проти волі навіть свої старшини,— писав митрополит,—ще більше загострює попередження проти православних владик, бо їх підозрюють у спілці з козаками“¹⁾).

Коли визнано православний єпископат, ці настрої опановують православне духівництво і спричинюють його політичну лінію, що зливається з лінією частини козацької старшини, настроєної найопортуністичніше; ця частина разом із тим є й урядова партія, що влаштовувала свої справи, оббиваючи пороги палацових і великопанських віталень.

Ця нова церковна політика найшла свого достойного керівника в особі київського митрополита Петра Могили, вихованця єзуїтів, що хоч і постригся в ченці, проте залишився тим самим шляхтичем, яким він був і до того, байдужим до інтересів козацтва (з яким у Могили як на те були неприємні конфлікти), але зажив собі слави релігійного „просвітителя“.

¹⁾ Археографический сборник, VII, стор. 55.

Нам уже доводилося згадувати про церковно-просвітню діяльність Могилину: видавничу (видання і виправлення богослужбових книг), шкільну (реорганізація братської школи на колегію вищого типу на зразок єзуїтських).

Ця діяльність спричинилася до величезної популярності Могилиної в церковних, шляхетських та міщанських колах того часу. Авреоля просвітника залишилася для Могили й у пізнішій буржуазній історіографії. І це буде цілком зрозуміло, коли зважити, що церковне просвітництво завжди було способом діяння класи владою на поведінку вірян, трудящих мас. З другого боку, Могила наладнав релігійну освіту з метою трохи культивувати практику православності й підвищити кваліфікацію проповідників, бо вони в своєму неучті не могли задовольнити запити православного шляхетства і буржуазії.

Для цього перш за все треба було підвищити авторитет церкви. У своєму окружному посланні П. Могила відзначає, що православна українська церква, „зостаючись незламна в догматах віри (протистояння унії), дуже покручена в тому, що дотикається звичаїв, молитов і благочестивого життя“. Могила видав „Требника“, де докладно поясняє, як треба користатися молитвами та обрядами. Цим требником довго і наповно керувалися в щоденному житті православної церкви.

Далі видано короткий православний катехізм, що являв собою виклад системи християнської

науки віри. В катехізмі пояснений символ віри, молитва господня та заповіді, тобто основні догми християнської церкви, прийняті з часів вселенських соборів, коли християнство стало за релігію владущих клас і християнську науку переробили в їхніх інтересах.

Цю класову роль свого катехізму, що — до речі нагадати—став за первообраз усім православним катехізмам дальшого, Могила мав на увазі, коли писав у передмові, що „книгу цюю (катехізм) опубліковано не тільки для того, щоб священники... поясняли своїм парафіянам, але також, щоб власники вчили за нею своїх підвладних людей“ ¹⁾.

Цікавий також великий полемічний твір Могили „Ліфос альбо камень“, де він, між іншим відповідаючи уніятam, що вказували на розклад серед православного духовництва, на його продажність, безпринципність, плазування та неучтво, поясняв ці явища (цілком згоджуючися, що вони справді є) залежністю церкви від фєвдальних власників. Отак, виправдуючи духовництво, що стверджувало насильницькі шлюби між панщинними людьми, Могила писав: „Що ж робити священникові, коли пан каже йому: або обручай, попе, або голову підставляй; мимоволі піп все робитиме, коли пан... почне страхати дубцем, а інколи накаже кинути у в'язницю“ ²⁾. З цих слів ми зайвий раз пересвідчуємося, що церква перебувала на службі у панства.

¹⁾ Костомаров, Митроп. П. Могила, стор. 70.

²⁾ Костомаров, Митроп. П. Могила, стор. 71:

Дбаючи Могила за звільнення попа від пана, намагався створити тип авторитетного в масах, письменного проповідника, вихованця братської школи, що проводить у життя інтереси буржуазної класи, ідеолога середньої (православної) шляхти, міського міщанства та козацької старшини.

Але найнижчому шарові козацтва ця церковна діяльність коло готування кадрів проповідників та коло поліпшення метод релігійної пропаганди промовляла дуже мало. Соціальної суті праці відновленого православного єпископату масове козацтво не могло освоїти. В наслідок цього козацькі маси відірвалися від церковного руху. Ближчі козацькі виступи через те проходять під щиро козацькими гаслами.

Під цей час (1635 р.), щоб перетяти шлях козакам до моря і тим гарантувати собі мирні торговельні зносини з турецькими чорноморськими портами, Польща збудувала коло порогів фортецю Кодак; першого ж слушного часу (коли польські сили були вивели на шведський конфлікт) козаки захопили ненависний Кодак і зруйнували його. Козацька старшина видала полякам героя цієї справи Сулиму. Природно, що церква, бльокуючи з старшиною, не була замішана в кодацькій операції.

Не зважаючи на жорстоку розправу з організаторами кодацької справи (Сулиму стратили на смерть у Варшаві), козацтво не припиняло хвилюватися. Головна вимога козаків була ви-

дати їм не виплачену за декілька років від уряду платню і припинити утиски польських старост.

Коли козацький невпокій загрожував перетворитися на повстання, як сторона примирна, виступив київський митрополит: він прислав у козацьке військо двох ігуменів, „людей моторних і вірних“ з листом, де просив козаків в інтересах церкви, що їй козаки обіцялися служити і „кров свою для нас проливати, не починати бунтуватися, бо це не тільки може призвести до загибелі і втрати вольності козацької, але й церкві велике руйнування завдати“; наприкінці митрополит загрожував своїм неблагословенням, якби козаки виступили ¹⁾).

Тут перед нами цікавий факт, коли класовий інтерес поставленого від козаків єпископату зрівняв його з колишнім єпископатом, що перейшов на унію і за це відкинутий. Велике церковне землевласництво, як і козацька багатоземельна верхівка — старшина, бльокувалися з польським урядом проти дрібнобуржуазної козацької маси. Остання чудово зрозуміла, з чийого голосу співають митрополит і старшина. Почалися повстання під проводом Павлюка. Ставленника старшини гетьмана Кононовича за вироком козацького суду стратили на смерть, а про митрополитське неблагословення козаки просто забули.

¹⁾ Грушевський, Історія, т. VIII, ч. I, стор. 231.

Україна вступила в смугу забарних козацьких повстантів. Павлюка розбили, але його замінив Остряниця. До руху козаків приєдналося селянство. Українська церква zostавалася при цьому пасивна, явно не спочуваючи повстанню, а повстанці не ознаймували релігійних гасел. Після того, коли повстання приборкано, почався урядовий терор, і тоді Потоцький садочив у Києві на палі козацькі голови; репресії обхопили навіть і найльотальнішу частину козацтва та духовництва.

В якому становищі опинилася в той час українська церква, видно хоча б із листа Ісаї Кониського до ігумена Густинського монастиря, де Кониський, повідомляючи про поширені на той час по Україні чутки, пише: „Король польський та пани радні та лядські арцибискупы вирекли на соймі, щоб у Литовській землі православної християнської віри не було і християнські церкви повернути на костьоли лядські і книги руські та монастирі вивести“¹⁾).

В цей час скасовано козацьке самоврядування, козацька старшина змушена була поступитися владою перед призначеними від Польщі полковниками.

Такий захід незабаром спричинив зближення козацьких верхів та низів, а це ї собі не забарилося відбитися й на позиції православної церкви, що ступала слідами козацької старшини.

¹⁾ Акты Южной и Западной России, III, 5.

Відібравши політичні права, Польща одночасно подбала перетяти козакам усяку змогу заробляти від морського „промислу“, знищивши козацькі морські судна, тим то нове повстання було неминуче з тією відміною від попередніх, що козацькі верхи й низи були на цей раз одно до одного без порівняння ближчі, ніж коли. Все свідчило за те, що це буде генеральний бій панства з козацтвом.

Для рішучих боїв потрібні були, звісно, й заходи ідеологічного впливу. Гасла руху мусіли бути ширші, ніж вузько-клясові козацькі інтереси. Треба було забезпечити поміч у боротьбі від широких селянських мас, від усього українського громадянства. Ось через що на кону знов з'являються гасла релігійно-національного визволення.

РОЗДІЛ V.

КОЗАЦЬКО-СЕЛЯНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ 1648-9 р. І РЕЛІГІЯ.

На час революції 1648 року криза магнатської власницької системи загострилася до крайньої міри. Февдальна кляса хижо визискувала увесь господарський організм країни, широко вживала форми екстенсивної оренди, панство утісняло розвиток дрібної торгівлі, промислів і сільського господарства, наявність закріпачення і висмокування останніх ресурсів із селянства,—усе це гуртувало й консолідувало з надзвичайною швидкістю революційні сили, що склалися з таких елементів: дрібно-поміщицького реєстрового козацтва, торговельно-промислового Запоріжжя, міського міщанства, козацької голоти й селянських мас.

Запорізьке козацтво було розворушене, бо польський уряд знищував козацькі судна і цим позбавляв запорожців мати морську здобич; інтереси великопанської зовнішньої торгівлі і розбійницької торгівлі Січі були протилежні.

Середнє і дрібне козацтво намагалось потрапити до реєстру, тобто добитися спадкового зем-

леволодіння і збутися залежності від панства, це козацтво було дуже роздратоване проти уряду через „ординацію“ 1638 р., яка позбавила заможне козацтво старшини, тобто виборного самоврядування і зробила його підвладним полковникам, що їх призначив уряд.

Історія особистої образи Богдана Хмельницького, що стала за причину повстання усього реєстрового козацтва, показує, як ця призначена старшина оббира́ла козаків хуторян. Реєстрове козацтво сполучилось із запорожцями і під командуванням Хмельницького збільшило свою військову силу татарами.

Політичний успіх козацької революції був забезпечений тим, що одночасно з козаками проти панів повстало сливе все поспільство.

Міська буржуазія теж підтримувала цей рух.

Селянський рух почався самостійно (спочатку в Галичині, а потім і по всій Україні) і раніш, ніж козацькі виступи, і Хмельницький тільки використав його в козацьких інтересах.

Рух хлопів захопив частково сільське духовництво, а проходив він у формі погромів поміщицьких садиб¹⁾). Коли згадати сказане вище про невільницьку залежність сільського попа від пана, то буде зрозуміло, чому сільське нижче духовництво брало участь у повстанні хлопів. А через те, що вище духовництво було тільки відміною панства, то протест низів, що набув

¹⁾ Томашівський. Народні рухи в Галіції 1643 р. Зап. Наук. Т-ва ім. Шевченка, т. XXIII—XXIV, ст. 14.

форми релігійної, був спрямований також проти князів церкви. Селяни поруч із панськими володіннями знищували так само й монастирі. Під час революції 1648 р. було досить випадків розгрому православних монастирів поневоленням українським селянством, бо монастирі висмоктували із села соки не гірше від польських панів. Актівий запис Густинського монастиря (коло Прилуки) докладно описує, як народ, що повстав, захоплював маєтки своїх гнобителів панів і грабував влітку 1648 р. Густинський монастир, при чому „чернцов окрутне мордовавши, били, а иных и в смерть убили“¹⁾). Ясно, що монастир для селян був класовим ворогом, якому вони і мстилися за тяжкі кріпацькі повинності, данину і самоправство. З цієї самої причини у XVI-XVII вв. на Україні зросли релігійні ересі, що їхній зміст зводився до християнського соціалізму. За приклад можна взяти хоча б соцініянство²⁾). Апологети його розвивали в своїх творах майнову нерівність. Ось що писав один з них, Іван Вишенський, відомий фанатик і аскет того часу: „як ви можете казати, що ви духовні, і не тільки духовні, але й віряни, коли свого брата, що нарівні з вами народився, вважаєте за падлючого і з презирством називаєте його хлопом, кожем'якою, сіделником і шевцем. Добре, нехай буде хлоп, кожем'яка, сіделник і швець, але пам'я-

¹⁾ Лазаревський. Описание старой Малороссии, т. III, стор. 413-14.

²⁾ К. Старина 1882 р., т. II, стор. 25—57, 192—224, 401—432. Акты Юж. и Зап. России, т. II, стор. 239.

тайте, що він у всьому вам рівний брат". Великою зненавистю до вищого духовництва просякнуті далші рядки у Вишенського: „Хай будуть прокляті владики, архімандрити, ігумени, що зробили собі із святих місць монастирі - фільварки і сами з служниками та приятелями себе в них тілесно й по-тварячому лежачи на святих місцях, гроші збирають. На прибутки, одержані в прочан, готують своїм дівкам вино, одягають синів, убирають жінок, збільшують кількість служників, збагачують приятелів, їздять у ридванах і живуть у поганській розкоші“ ¹⁾.

Опозиційному рухові нижчих верств міської людности відповідав ідеологічний рух, що поширював так звану ересь „зажидовілих“; ця ересь набула, собі велику кількість прихильників своєю боротьбою проти державного й громадського устрою. Таким способом цей рух обхопив найрізніші громадські верстви, од трудящих мас до буржуазних вершків. Оскільки буржуазія відігравала чималу роль в повстанні, до нього мусіло приєднатися споріднене до цих вершків вище духовництво, і ми дійсно бачимо його гарячу участь у повстанні.

Козацький заколот, в якому активну участь взяли навіть найзаможніші козацькі верстви, мав гарячу підтримку з боку міщан, що постачали козакам військове знаряддя і руйнували укріплення міст. За таких обставин на повстання спо-

¹⁾ Акты Юж. и Зап. России, т. II, стор. 225-6.

ріднених соціальних верств не могло не відгукнутись вище міське духівництво, і ми дійсно бачимо його активну участь у цьому заколоті. Духівництво відало зв'язком, що через ченців та попів з'єднувало повстанські загони з Києвом. Так само, як і міщани, духівництво приставляло козакам військові запаси. Наприклад, луцький єпископ посилав козацькому військові кулі та порох; львівський єпископ — бочки з порохом тощо. Але його участь не обмежувалася тільки матеріальною допомогою. Церква надавала ідеології рухові, об'єднувала всі його складові частини гаслом релігійно-національного об'єднання.

Після блискучих перемог, що їх здобули козаки під Жовтими Водами й Корсунем, вся східня Україна опинилася у повному розпорядженні повстанців. Але Хмельницький та старшина утримувались з головними козацькими силами від дальшого наступу; вони поставили урядові надто невеличкі і головне чисто козацькі вузькоклясові вимоги, вимагаючи відновлення виборної старшини, виплати затриманої платні, відновлення реєстру до 12 тисяч, і ні слова не згадували при цьому про потреби і права селянства й міщан.

Козацькі верхи були навіть не зовсім задоволені з того грандіозного розміру, якого набув рух, ніби боячись, що він перешкоджатиме їхній угоді з урядом. Одне прикметно, що і в цій першій вузько-козацькій програмі вимог Хмельницького не забуто інтересів церкви, про які

нагадав, очевидно, тісний зв'язок козацьких і духовних верхів. Та сама вузько-еґоїстична політика задля інтересів своєї класи примусила Хмельницького після його перемог відступити за пропозицією Адама Киселя до Чигирина, щоб ліквідувати конфлікт з Польщею.

Але запекла боротьба народу, що повстав, і панства мимоволі втягнула козацьку старшину в нові походи, і Хмельницький знов розбив польське військо (під Пилявцями на Волині). Повільний хід Хмельницького по Волині та Галичині обурював селянські та козацькі маси, що повстали; але цю повільність пояснювало те, що він ждав нових королівських виборів, щоб новий король задовольнив козацькі вимоги. Тому, коли Хмельницький одержав від нового короля (Яна-Казіміра) запрошення припинити похід і чекати на королівське посольство, він знов відступив, не зважаючи на військовий успіх, з театру війни з Галичини, на цей раз до Києва; сюди мала приїхати королівська депутація. Коли Хмельницький в'їздив до Києва, його урочисто зустріло київське міщанство й духовництво, як звільника українського народу від поляків. Хмельницький в'їздив у найпівзруйновану Ярославову золоту браму при дзвонах церков та салюті гармат. Коло стін св. Софії його вітали київський митрополит Сильвестр Косів, духовництво й київські громадяни. Бурсаки співали йому українських і латинських пісень, величали його рятівником народу, руським Мойсеєм. Тут чекав на

Хмельницького Паїсій, єрусалимський патріярх, що їхав до Москви. Він від імени православного світу на Сході вітав Хмельницького з перемогами, відпустив йому гріхи та намовляв на нову війну проти латинства¹⁾. Отже Київ зустрів Хмельницького, як національного героя та борця за віру. Тут Хмельницький зійшовся з керівничими верствами козацтва, що повстало, з керівничими буржуазними і буржуазно-інтелігентськими колами Києва.

В наслідок цього козацьку політичну програму поповнено і перероблено згідно з релігійною програмою боротьби українського міщанства з керівною великопанською олігархією.

До того протягом 1648 року Хмельницький у своїх трактатах з королем пояснював причини революції образами, що їх завдав уряд козацтву. Отже, у козацькій заяві, яку подано до польського сойму, ми бачимо протест проти того, що „польське козацтво поводить ся з нами, людьми лицарськими, гірше, ніж з невільниками“. Козаки повставали проти того, що „козацьких жінок ганяли на панщину нарівні з міщанками“. Того ж таки року Хмельницький скаржився королеві на те, що „навіть на Запоріжжі козацтво за право полювання повинно платити величезні побори, і тут на Запоріжжі нема нам спокою. Ми мали права й привілеї вольностей наших військових

¹⁾ Костомаров, „Гетман Богдан Хмельницький“, стор. 188, вид. „Вест. Знання“.

од вашої королівської величності, і не звертаючи уваги на це, нас повернули на ніщо“.

Ми бачили, що до 1649 р. Хмельницький висовував тільки чисто козацькі вимоги, не дбаючи про те, щоб висунути гасла, які об'єднали б під керуванням козацьких верхів якнайширші кола українського народу.

Коли проводирі повстання приїхали до Києва, рухом опанувала українська буржуазна інтелігенція, точніше київське духівництво; а це зразу відбилося на редакції козацьких вимог, що їх одержали королівські комісари під час перемов з Хмельницьким у Києві.

Тепер на першому місці опинилася унія— „неволя горше турецької, которую терпит наш народ руський“; козаки вимагали, щоб по всій Україні знищено унію, уніятські церкви повинні бути закриті, те, що відібрали унії у православних, повинно бути повернено; римські костіоли мусять залишитись на Україні тільки до певного часу; київський митрополит повинен мати у сенаті перше місце після примаса польського (голови католицької церкви у Польщі); всі посади на Україні повинні посідати православні; також і київські воєвода та каштелян (комендант) мусять бути „руського народу“, грецької віри; так само, як і митрополит київський, вони теж повинні мати місце у сенаті.

Уже не раз ми бачили, що боротьбу за церковну самостійність, яка пізніше перетворилася на боротьбу з унією, перш за все розпочала міська буржуазія.

Зрозуміло, що в наслідок спілки Хмельницького з київськими буржуазними колами релігійні вимоги зайняли перше місце. Тут добре було приховано суто класові економічні вимоги, що їх мала на меті здійснити козацька старшина та міське міщанство в народній революції 1648-9 років.

Релігійне гасло боротьби, крім того, допомагало прикривати перед масами чисто буржуазні домагання керівників повстання, а також дало змогу буржуазії вести маси за собою. Хмельницький мав цей момент на увазі, коли на авдієнції з польськими послами у Києві їм говорив: „Раніше я воював, щоб помститися за свою власну образу, а тепер воюватиму за православну віру, увесь простий народ допоможе мені“¹⁾. Але польський уряд не погодився на умови козацтва й знову почалася війна. Польське військо знов було побите, але Кримський хан зрадив і цим примусив Хмельницького замиритися й підписати з поляками так званий Зборівський трактат (серпень 1649 р.). У цій угоді релігійна справа мала чимале значіння. Згідно із Зборівським трактатом особлива соймова постанова мала знищити унію в Польщі, Литві та на Україні. Православний митрополит мав одержати місце в сенаті. На козацькій території, що в склад її входили за угодою—Київська, Полтавська, Чернігівська і частина Подільської губернії,

¹⁾ Костомаров, там же, стор. 189.

всі посади мусили посідати виключно православні. Єзуїти вже не мали права жити у Києві й інших містах, де були українські школи.

Ми бачили, що забезпечення релігійної самостійності й ліквідації унії було основним пунктом у програмі політичної боротьби українського міщанства протягом низки десятиліть, починаючи з кінця XVI в.,—Зборівський трактат гарантував одночасово економічну й політичну самостійність 40 тисячам козаків, що жили до того на королівських та на поміщицьких землях, але зовсім не захищав інтересів селянських мас, що брали участь у війні 1648-9 рр.¹⁾

В угоді, що захищала православну віру, забезпечено виключно українську буржуазію, козацьку й не козацьку. Зборівська угода звільняє церкву, але закріпачує повсталий нарід; згідно з угодою нарід мусів знов піддатися панству, що проти визискування його він нещодавно повставав разом із козацтвом та міщанами; навіть більше, Хмельницький од імени козацької старшини обіцяв „вкупі з коронним військом... приборкувати всілякі бунти“.

В наступних універсалах „Богдан Хмельницький з військом його королівської милости запорізьким“ наказували, щоб „піддані... слухалися своїх панів, як і раніше, і ніяких бунтів і свавільних вчинків не чинили“; навіть право кари

¹⁾ Костомаров, там же, стор. 194.

на горло передано самим панам під доглядом полковників. Клясові інтереси закріпаченої маси селянства були чужі Хмельниччині, усупереч клясовим інтересам церкви. Церква й визискувані маси були соціально-протилежні.

РОЗДІЛ VI.

ЦЕРКВА ЗА СТАРОЇ ГЕТЬМАНЩИНИ.

Коли господарі залишили свої панські маєтки, то козацька старшина прибрала ці маєтки до своїх рук, захопивши якнайбільше панської землі. За їхнім прикладом пішло й духовництво. Воно зараз же почало просити гетьмана, щоб той наділив панської землі та ще й забезпечив право на закріпачення і експлуатацію селян, що жили на монастирських і церковних землях.

Хмельницький з охотою задовольняв прохання церкви. Року 1651 він наказав, щоб піддані Моксаковського монастиря... „так яко сдавна и теперь послушенство отдавали“. Року 1655 універсал Хмельницького Батуринському Крупецькому монастиреві наказує: „всім селянам, в Хмельце мешкающим, абы всі в бозі господину отцу игуменове Батуринскому и от его засланному были послушны и во всім слухали без всякого противства“.

В другому універсалі тому самому монастиреві на володіння селян с. Обмочевим 1658 року говориться: „Обмочев село и все озеры волно им (ченцам) уживать и орендовать. Сотники и

атаманы... и жоден казак справы жодной абы не мели до того, в спокойном держаню их ствержаем, абы жоден и ногою не вступив у манастирские грунта; не тилко дуба зрубати, але й прута вырубати не позволяем, под зарукою тысячи коп. А хто бы был в том-опречним бунты своевольнии подиймати на церковь Божию и на чернчиков..., такого приказуем горлом карати, иначе не чиняти“¹⁾).

Р. 1652 Хмельницький вимагав, щоб ті козаки, які заселяють землі Микільського пустинського монастиря у Києві, обов'язкого одбували на користь монастиря усі повинності згідно з „листами, правами и привілеями давними“, що їх видали ще польські королі²⁾).

Інтереси буржуазного нагромадження коштів поріднили козацтво з церквою, але ці ж таки інтереси стали за причину зради козацької старшини інтересів трудящих мас під Зборовом; тим то відразу широкі верстви селянства відійшли від козацтва, а це змусило старшину шукати допомоги у чужоземного жандаря.

Ми вже казали, що церковні кола на чолі з Київським митрополитом Борецьким ще до Хмельницького передбачали для української буржуазії тільки такий вихід і пропонували Московському урядові взяти Україну і козацьке військо під свою опіку.

¹⁾ Лазаревский. „Акты по истории монастырского землевладения в Малороссии“, стор. 1—2, 6—19.

²⁾ „Акты Зап. России“, т. V, стор. 85.

Перед тим, як звернутися по чужоземну допомогу, Хмельницький послав на сойм депутатів, щоб вимагати скасування унії; але його вимоги відкинуто. Депутати сойму відповідали: „козакам не подобається слово „унія“, а нам не подобається слово „схизма“ (православність). Нехай відречуться своєї нерозумної схизматичної віри; нехай з'єднаються з західньою церквою і назвуть себе правовірними“ ¹⁾. Таку дали відповідь керівничі кола польської держави. Заможний землевласник не мав наміру одмовлятися од своєї ідеології і продовжував свою програму наступу на середню й дрібну буржуазію, що звалася унією. Марно церква просила у самого бога допомогти козацькому військові.

Грецький митрополит Йосафат підперізував Хмельницького мечем, що був посвячений на „гробі господньому“, константинопільський патріарх у грамоті гетьманові благословляв його на війну проти ворогів православної віри ²⁾, але все це було надаремне.

Через те, що Хмельницький зрадив маси, військо його зменшилось і надалі в склад війська входили лише сами козаки.

Обставини склалися так, що доводилося запрохувати „варягів“ і після довгих вагань між ханом, турками, Швецією та Москвою козацька старшина вирішила запросити останню.

¹⁾ Костомаров, там таки, стор. 199.

²⁾ Костомаров, „Богдан Хмельницький“, стор. 221.

Приєднання до Москви офіційно мотивували релігією. У своїй промові на генеральній раді, що затверджувала об'єднання з Москвою (у січні 1654 р. в Переяславі), Хмельницький говорив: „Бог визволив нас від ворогів нашого східнього православія... але нам не можна жити без царя... Православний християнський цар сходу—одного з нами грецького благочестя — змилювався над православною церквою у Малій Русі, яку тяжко кривдили, і прихилив до нас своє ласкаве серце“. У відповідь на промову залунали вигуки „хочемо під царя східнього, краще ми помремо в нашій благочестивій вірі, ніж достатися ненависному поганцеві“ ¹⁾ .

Справжня причина угоди була, звичайно, не релігійна, а економічна, споріднена з соціально-економічними інтересами українського козацтва та дрібно-місцевого московського дворянства.

Українське православне духовництво не радо поставилося до цього союзу з одновірною Москвою, а це ясно говорить про те, що цей момент з релігією мало зв'язаний. Українська православна церква посідала велику кількість земель і володіла чималими капіталами, тому, коли польський уряд визнав православний єпископат, церква відчувала спорідненість своїх інтересів з інтересами польського й українського панства. Через те в період Хмельниччини й Гетьманщини під протекторатом Москви високе українське духовництво

¹⁾ Костомаров, „Богдан Хмельницький“, стор. 211.

довго не хотіло зректися уторованого шляху компромісової політики, не хотіло цілком поривати зв'язків з Польщею.

Духівництво вагалось між Варшавою та Московою ще більш, ніж козацька старшина. Наприклад, за часів гетьмана Виговського, що заступив Богдана, козацька старшина відкололася на деякий час від Москви й підписала (у Гадячі) угоду з Польщею. Але Польща не могла підтримати старшину проти „черни“ і Виговський передав булаву Юрієві Хмельницькому, який знов приєднав Україну до Москви.

І тут ми бачимо, що українська церква відмовляється присягати Московському цареві. Шляхта і дворові люди Київського митрополита перші відмовилися присягти Москві, і Київський митрополит підтримав своїх служників¹⁾. Це можна пояснити тим, що вище українське духовництво на чолі з Київським митрополитом в цей час вело переговори з польським королем через двох ченців, яких тайно відряджено до двора з оповіщенням, що „ми (духівництво) не можемо жити в союзі з московськими людьми і ми цього ніколи не бажали: Москва хоче нас перехристити; нехай король збере військо і визволить нас, а ми московських людей з Києва наженемо і будемо знов під королівською рукою, як і раніше“²⁾. Отже і в цих переговорах на першому місці стоїть релігійний момент (небажання перехрищуватись на

¹⁾ Соловьев, т. II, 1674.

²⁾ Полн. Собран. Зак. I, № 19.

вимогу Москви). Насправжки церква в даному разі відбивала інтереси верхів козацької старшини і так само ревно охороняла свою автономію, своє право самостійно експлуатувати підвладну їй трудящу людність; за допомогою до чужоземних експлуататорів церква зверталася тільки тоді, коли їй треба було „не допустити грубу чернь до свавілля“, тобто до боротьби з експлуатацією верхів. Це стало за причину всіх вагань української духовної та світської буржуазії перший час після того, як Богдан Хмельницький склав з Москвою Переяславську умову.

Тісний зв'язок українського духовництва з козацькою старшиною у XVII в. видно з того, що в усіх угодах цього періоду з Москвою та Польщею старшина нарівні з автономією війська запорізького домогалася автономії української церкви і поруч з закріпленням за козацтвом земель та економічних привілеїв говорилося про права церкви.

Коли Богдан Хмельницький вів перемови з царськими воєводами в Переяславі, то не забув забезпечити права і переваги українського духовництва та його володінь.

Гетьман Виговський вирішив порвати зв'язки з Москвою і, складаючи угоду з поляками в Гадячому, забезпечив непорушність духовних володінь і домагався, щоб зрівняти в правах церкву православну з католицькою¹).

Коли вдруге приєднано Україну до Москви (р. 1659), козацька старшина вимагала від Мос-

1) Арх. Ю.-З. Р., т. XV, стор. 383.

ковського представника, щоб українське духовництво зберегло виборну організацію, на зразок козацтва, і корилося безпосередньо не московському, а константинопільському патріархові. Та Москва саме збиралася розбити старшину і не хотіла милувати її найближчого спільника — українське духовництво. З Москви надійшов наказ про те, що „митрополит Київський мусить мати благословення патріарха Московського“; війська старшина мала небагато і тому наказові цьому довелося підкоритися.

За допомогою Москви українську старшину побито (при чому гетьмана Сомка й багатьох прихильників скарано на горло) і за гетьмана став представник козацьких низів — Брюховецький; за цих обставин постраждало й українське духовництво. Автономність його скасовано. Гетьман Брюховецький запропонував навіть московському урядові, щоб за київського митрополита був святий руський з Москви.

Замість традиційної політики охорони церковної власності новий гетьман, відпоручник запорізької голоти, конфіскував церковні володіння і буржуазну власність; це примусило духовництво і заможних міщан об'єднатися проти нової старшини. Ось що писав про це з України боярин Шереметев до Москви:

„Тепер єпископ, архімандрит Печерський, архімандрити та ігумени усіх українських монастирів, парафіяльні попи та міщани з'єдналися у міцну спілку проти гетьмана, полковників та козаків,

бо гетьман по всіх містах одбирає багато монастирських маєтків та міщанських млинів“.

Відомо, наприклад, що Брюховецький одібрав у Новгородсіверського монастиря три села, які пізніше, р. 1673 за Лазаря Барановича знов записано, як монастирську власність, і таке інше¹).

Через централістичну політику Москви та невдалу зовнішню політику на Україні розпочався рух проти Москви. Булава Дорошенкова об'єднала Лівобережжя та Правобережжя України. Але московська армія знов приєднала Лівобережжя до Москви. Козацька старшина на чолі з гетьманом Многогрішним підписала нову угоду з Москвою (р. 1669), так звані глухівські статті; тут козацька верхівка знов затвердила права українського духовництва на земельні володіння; щодо білого духовництва, то тут з'явився новий пункт, що прирівнював його в справі оподаткування до козаків²).

Отже ми бачимо, що духовництво було не чим іншим, як частиною української буржуазії, яка після козацько-селянської революції 1648-9 рр. взяла владу в свої руки. Маєткові інтереси світських і духовних власників були тісно зв'язані між собою. Керівні кола України XVII в. в політичних актах завжди захищали економічні інтереси усіх буржуазних груп українського громадянства, а в першу чергу козацтва та церкви. У

¹) Лазаревский. Описание старой Малороссии, т. I, стор. 194.

²) П. С. З. I, № 447.

XVII в. земельні володіння козацької старшини на Україні зростають. З дрібних власників козацькі верхи ступнево стають заможними землевласниками. А скупчення капіталів української церкви відбувається ще більшим темпом. Це можна пояснити перш за все тим, що до революції 1648 р. церковне нагромадження досягло вже чималих розмірів, а революція його не зачепила; з другого боку, велике значення для зростання духовних капіталів мала невідчужуваність церковних володінь; це кінець-кінцем довело до боротьби світського землеволодіння проти землеволодіння духівництва і до секуляризації останнього в наступному столітті.

Цікаво роздивитись джерела нагромадження монастирських та церковних капіталів за старої гетьманщини. Ми вже знаємо про одне—гетьманське та царське надання. Просьби про надання земель та інших прибуткових джерел рідко коли не задовольняли.

За польського панування українські монастирі скупчили величезні земельні багатства; Богдан Хмельницький закріпив за монастирями їхні володіння і з охотою видавав ченцям та церквам універсали, що затверджували це закріплення. Крім того, і Хмельницький і його наступники дарували церкві ще нові володіння. Українська церква насамперед одержала землі закритих католицьких монастирів ¹⁾.

¹⁾ Лазаревский. Описание старой Малороссии, т. I, стор. 214, 226.

Потім багато земель передали церкві гетьмани в XVII, навіть на початку XVIII в. від інших державців.

Наприклад, гетьман Скоропадський передав Гамаліївському монастиреві горленські володіння, що їх названо Дубогаївським староством, і інше¹).

Згодом монастирі за старої гетьманщини стали найзаможнішими землевласниками.

Одночасно збільшувались і грошеві капітали духовництва. Дуже багато грошей жертвувала старшина, одписуючи у своїх духовниках на помин душі тощо.

Козацький сотник Трійцин писав у своїй духовниці так: „душу мою грешную господу богу вручаю, тело же мое грешное земле по христианску предати, а в которой церкви положен буду, на тую церковь 100 золот. дати... Млин, луг и гай продать и все гроши за мою душу на поминание до монастырей Киевских: на обитель св. Софиевскую — 60 р., Печерскую — 60 р., Выдубецкий монастырь — 20 р., на Никольский Пустинский — 20 р., на Густинский монастырь — 20 р., на Деймановский монастырь — 10 р., на все три церкви Сребренские по 40 золотих дати“ тощо²).

Сотник Маркович на початку XVIII в. у своїй духовниці одписував монастирям 586 карбованців.

Поруч з цим церкви та монастирі вживали суто капіталістичних способів збільшення свого ба-

¹) Лазаревский. Описание старой Малороссии, т. III, стор. 184.

²) Там таки, т. III, стор. 325.

гатства, не думаючи про те, чи ці способи відповідали церковній догмі.

Серед цих способів чимале місце мало виготовлення та продаж горілки.

Відомо, наприклад, що Київський Братський монастир р. 1731 мав прибутку від монастирських шинків 392 карб. 50 коп., у Києво-Печерської Лаври було багато шинків, і з них вона мала великі прибутки. Думницький монастир на Чернігівщині втворював щороку за горілку 400 карбованців. Церкви теж користалися цим джерелом прибутку. Наприклад, церква в селі Загорівці давала парафіянам на віру вино, при чому прибуток ішов у церковну скарбницю.

Манастирі ревно захищали свою торгівлю від конкуренції міщан. Не раз вони просили в гетьманів грамоти, яка б установила монополію монастирів на продаж горілки в їхніх маєтках. Наприклад, р. 1681 Прилуцький Густинський монастир одержав од гетьмана Самойловича універсала, який забороняв у монастирі під час ярмарку „горелками привозными шинковать“. Після цього монастир завів порядок, щоб на ярмарку продавати виключно монастирську горілку і до того в монастирських „будках“¹⁾.

Манастирі не мали змоги сами упоратися з своїми величезними володіннями, і тому їм дово-

¹⁾ Лазаревский. Описание старой Малороссии, т. III, стор. 397, 399, 408.

дилося наймати їх в оренду особливо млини, риболовлі, сіножаті тощо¹⁾).

Деякі монастирі мали промислові підприємства (друкарні, копальні, гуті й інші виробні)²⁾).

Намагаючися надбати більше багатства, церква доходила до курйозів. Наприклад, за універсалом Мазепи 1705 р. на прохання свого попа і титаря церква Івана Предтечі у Стародубі одержала в „послушенство“ цех стародубських музиків, „веселую музику“, скрипників, цимбалістів і дударів, щоб їх визискувати³⁾).

Важливе джерело церковних прибутків являли собою господарчі монополії, що їх світська влада гетьманщини надавала духовництву. Отже, Києво-Софіївський собор одержував десятину від усіх київських риболовель, кам'янська церква експлуатувала Кам'янський перевіз. Київський Братський монастир р. 1731 мав прибуток від двох перевозів. Окрім того, багато церков і монастирів одержували платню (ругу) з казни грішми або ж хлібом⁴⁾).

Як бачимо, це були найзаможніші, привілейовані власники-експлуататори селянської праці. Розміри монастирської власності того часу можна бачити хоча б із таких цифр (див. таб. на стор. 103).

Монастирі скупчили чималі грошові суми: наприклад, Єлецький монастир мав 100 битих та-

¹⁾ Слабченко, „Организация хозяйства Украины“, т. IV, стор. 70 і 74.

²⁾ Там таки, стор. 70.

³⁾ Лазаревский, там таки, т. I, стор. 135.

⁴⁾ Слабченко, там таки, стор. 70-74.

№№	НАЗВА МОНАСТИРІВ	Назва волод. та їхня кількість ¹⁾		
		містечка	села	хуторі
1	Києво-Печерський	6	112	18
2	Іллінсько-Чернігівський . . .	6	18	18
3	Преображенський	—	36	18
4	Батуринський Володимирський	—	14	—
5	Новгород-Сіверський Спаський	—	28 ²⁾	—

лярів і 1000 золотих (р. 1697), Думницький монастир — 5602 золотих (р. 1726). Наскільки духівництво експлуатувало підлегле йому селянство, бачимо з таких даних: на 30 роки XVIII в. українське шляхетство володіло 13226 кр. дв. або 40% усіх володінь, а монастирі 8274 кр. або 25%³⁾.

В окремих церковних і монастирських володіннях перед нами така картина:

№№	НАЗВА ВЛАСНИКА	Селяни		Примітка
		дворові	душ	
1	Києво-Печерський монастир .	—	55901	р. 1782 ⁴⁾
2	Києво-Софіївський собор . .	1000	—	
3	Спаський монастир	—	2920	чоловіків
4	Максаківський „	—	1094	
5	Київський митрополит	2199	—	

Церкви давали притулок бідним для того, щоб мати робочі руки, що працювали б на церковних землях. Окрім бідних, церква давала ще притулок

¹⁾ Слабченко, там таки, стор. 71.

²⁾ Лазаревский. Описание старой Малороссии, т. I, стор. 215.

³⁾ З обрахунків М'якотіна і Василенка.

⁴⁾ М. Євгеній. Києво-Печерська лавра, стор. 301-7.

старим людям і підліткам, а разом з тим і землі їхні приєднувала до церкви. Отже р. 1734, коли єпископ Жураківський довідався про смерть Полуботка, він наказав архієреєві прийняти сиріт і маєток під свою опіку і залишене майно передати у катедрі ¹⁾. Манастирі частенько переманювали до себе селян із світських володінь, бо для їхніх величезних господарств не ставало робочих рук. Це повело до того, що почала розвиватися суперечність між землеволодінням української старшини, а пізніше шляхетством, з одного боку, і духовництвом, з другого. Мабуть з цих міркувань у глухівських статтях написано: „В монастырские вотчины вновь никого не принимают, быть старым и учинить им книги, сколько за архиепископом и монастырем в вотчинах их мужиков“.

Боротьба з церковним землеволодінням на початок XVIII в. гострішає. Гетьман Мазепа заборонив навіть манастирям набувати нерухоме майно, та це так і залишилося на папері.

Не зважаючи ні на що, українське духовництво XVII і початку XVIII в. вільно прикупує і забирає одписані землі, а також примушує працювати на манастирі рядове казачтво; все це духовництво робить так, що його інтереси захищає керівнича кляса на Україні.

Привілей українського духовництва за гетьманщини XVII в. пояснюється тим, що воно відо-

¹⁾ Слабченко, там таки, стор. 68-9.

грало чималу політичну роль в ліквідації народнього повстання в половині цього віку і допомогло козацькій старшині закріпити за собою владу.

За цього періоду церква виступає, як ідеолог нового ладу. Вона закликає повстанську народню масу втихомиритись і бути покірливими. Ось типова церковна проповідь того часу: проповідник звертається до своєї пастви з закликом „срубить вредный душе ствол неправды секирой покаяния, сжечь вредные уму тернии ненависти божественным пламенем любви, взростить в душе ростки кротости, милосердия и братолюбия“¹⁾).

В цей таки час відомий проповідник і духовний письменник Симеон Полоцький у драмі „О блудном сине“ описує ідеал вигідного і ситого буржуазного господарства. На думку Полоцького, терпить той, хто не підтримує цього буржуазного устрою.

Та церква не обмежувалась одною релігійно-політичною пропагандою. Видатніші представники української церкви XVII в. були найближчі порадики гетьманів. Відомо, наприклад, про лист гетьмана Многогрішного до архієпископа Лазаря Барановича, де він згадує ті цінні поради, що давав йому архієпископ в справах взаємин з татарами, самотійність України і добровільне підданство Москві. З історії України ми знаємо навіть випадки, коли духівництво вирішувало

1) Труды Киевской Духовной академии, 1861 р., ч. 3, стор. 152-3.

важливі політичні справи, мало стосунки безпосередньо з чужоземними урядами, а старшина покірно йшла за владиками.

Отже, неспокійного 1668 р., коли на Україні знов спалахнуло національне повстання, Лазар Баранович скликав нараду українських „владик“, щоб вирішити, як запобігти лихові, що спіткало Україну. Нарада виділила делегацію до московського уряду, що мусила обстояти перед царем інтереси української буржуазії. Уповноваження церковної делегації затвердила козацька старшина, од якої в делегацію прибув генеральний обозний Забіла¹⁾.

На цей час ставлення до московського уряду керівничих церковних кіл України змінилося. Козацька старшина, що закріпачувала українське селянство, дедалі відчувала потребу звернутися до Москви за підтримкою, хоч би для цього треба було підкоритися московським воєводам; разом з цим і автономістичні симпатії української церкви зменшувалися. Українське духовництво все частіше відряджало до Москви посольства. Українські монастирі стають у пригоді Московській державі своїми серйозними політичними послугами, допомагаючи здійснити Москві її централістичну політику щодо України. Тут допомагає діяльність архімандрита Києво-Печерського монастиря Інокентія Гізеля (з 1656 р.), який наладнав стосунки між московським двором та укра-

¹⁾ Филарет, История рус. церкви, т. I, стор. 42.

їнською церквою. Як дбайливо захищав Печерський монастир і його архімандрит царські інтереси на Україні, видно з того, що цар Олексій р. 1668 в спеціальній грамоті вихваляв Печерських ченців за те, що вони „буйных людей от соглашения с огарянами и бусурманами удержали“.

З другої царської грамоти ми довідуємось, що Гізель сповіщав царя про угоду правобережного гетьмана Дорошенка з турками ¹⁾).

За політичне догоджування царському урядові українських церковників та ченців нагороджувано щедрими „пожалованіями“.

Цікаво, що в той час, як церковні верхи набували все більшого значення в Гетьманщині, в церковних братствах діялося навпаки. Братства змушені були відогравати пасивну роль, бо церковна боротьба вже минула. Фактично справами церковної общини відали титарі та старші братчики, що завідували церковною карнавкою, будівлями, одбиранням церковних штрафів і взагалі церковним господарством. Інститут титарів проіснував довше від самих братств.

Братства одживали ще й з іншої причини: в міру того, як землевласницька старшина заможнішала, інші громадські верстви все більше підпадали під залежність від неї, а селянську масу старшина закріпачувала. За таких громадських відносин маси навіть церковними справами

¹⁾ Царств. дома Романовых в отношении к Киево-Печерской Лавре, стор. 39, 43.

не могли керувати, вони мали право тільки молитися.

Разом з закріпаченим селянством і парафіяльні священники залежали від нового панства.

Отже духовництво поділилося на дві цілком протилежні частини: на вище — чорне і нижче — біле парафіяльне духовництво.

Чорне належало до керівничої класи, а біле покірливо творило його волю.

Для того, щоб повно характеризувати політичну роль української церкви за старої гетьманщини, треба ще згадати про судові права духовництва. За періоду Хмельниччини церква була сливе єдиною довчасною владою на місцях. З цього часу юридичні функції духовництва дуже поширюються. Історики порівнюють роль українського духовника з ролю західньо-європейських клерків, що виконували різні акти цивільного й публічного права. Це ще більш підсилювало владу духовництва над людністю, яка стала цілком залежати від церковників, і кінець-кінцем церква вела до експлуатації й експропріації трудящих; церква експлуатувала не тільки на користь своєї верстви, а так само й козацької старшини.

До 1719 року справами про блуд та вбивство відало духовництво¹).

Світська людність, що добровільно тимчасово працювала у монастирі, цілком підлягала цер-

¹) Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. III, 115.

ковній юрисдикції¹⁾). Відомо про випадок, коли митрополит замкнув у монастир на 3 місяці якогось отамана Донця (р. 1728). Справи про „гвалти“ у церквах також вирішував церковний суд тощо.

Кінчаючи наш огляд, зупинімося на соціальній ролі церкви за старої гетьманщини.

Якими способами користалася церква, організуючи релігійні братства та їхню матеріальну основу, як ставилася церква до трудящої людності, які принципи та практичні заходи клало духівництво в основу своїх взаємин з народніми масами?

На ці питання дають відповідь стародавні монастирські акти, грамоти, літописи.

Церква намагалася збільшити свої багатства і, добираючи способів, не гребувала нічим, а це взагалі прикметно для капіталістичного підприємця, особливо, в період первісного нагромадження коштів.

Тут перш за все хочеться відзначити надзвичайне лукавство духовних зажер.

Коли ченці ставили перед владою справи про нові земельні володіння або намагалися уникнути повинностей, вони скаржилися на своє убогство.

Наприклад, коли ченці Густинського монастиря р. 1738 одержали наказ послати до Глухова 15 карбованців на утримання архімандрита Мига-

¹⁾ Тобто церковному судові. Филарет, т. V, стор. 73, 140, 155.

левича, вони відповіли, що братія нужденно харчується лише „прив'яленою рибкою“. А проте в ті часи в монастирських володіннях щороку ставало чотири людних ярмарки, і ченці від кожного наїздного воза брали мито. Сами ченці говорили, що оці ярмарки щороку давали їм 600 карб. прибутку ¹⁾).

Щодо придбання маєтків, то монастирі прибирали до рук все, що траплялося. Чимала частина їхніх володінь мала темну історію придбання; ці володіння було просто загарбано, без формального права на це. В багатьох випадках юридичне оформлення прав на володіння відбувалося вже після того, як ченці силоміць, або ж одуривши, присвоювали землю. Ще на початку XVIII в. багато монастирських поземельних актів мали сумнівну правдивість. Відомо, наприклад, про грамоту Богдана Хмельницького, що він видав її р. 1656 Батуринському Крупецькому монастиреві на п'ять сіл. На підставі якогось невідомого акта п. П'ясочинського гетьман potwierджує права монастиря на ці села. Не вважаючи на те, що взагалі монастирі пильно зберігали свої документи і писали з них багато копій, акта П'ясочинського немає. Гетьман Виговський у грамоті тому самому монастиреві potwierджує право монастиря на село Обмочів, а з попередньої грамоти ми знаємо, що в цьому селі монастиреві належали тільки „ґрунти“.

¹⁾ Лазаревский, „Описание старой Малороссии“, т. III, стор. 404-5.

В своєму універсалі гетьман Брюховецький потверджує право цього монастиря на хутір Коренецький, а в універсалі Скоропадського слово „хутір“ ченці змінили на ціле „село“¹⁾. Одно слово, округляючи землі, духівництво шахрувало.

Надзвичайно цікаво, як ставились духовні землевласники до масового козацтва та селянства.

Ось типові риси поземельної політики українських монастирів за період, що його ми розглядаємо: захоплення козацької землі, закріпачення вільних козаків, збільшення селянських повинностей.

Наприклад, Печеницький жіночий монастир, що його заснувала у XVII в. вдова гетьмана Самойловича. Згідно з гетьманським універсалом черниці одержали хутір, що раніше належав Самойловичеві; крім хутірської землі, вони ще захопили чималий шматок земель печеницьких козаків і заселили його монастирськими селянами²⁾.

Коли монастирі забирали козацькі землі, то здебільшого намагалися козаків, що жили на цих землях, приписати до селянства, а цим самим зробити їх підвладними монастиреві. Так зробив Спаський Новгород-Сіверський монастир, що йому належала сливе половина усіх селищ Новгородської сотні (на обох берегах р. Десни)³⁾.

1) Лазаревский, „Акты монастырского землевладения“, стор. 2-3.

2) Лазаревский. Там таки, т. I, стор. 145.

3) Лазаревский. Там таки, т. I, стор. 195-6.

Манастирі силоміць обертали вільних козаків на монастирських селян. Ось що писав про це Ямпільський сотник на початку XVIII в.: „Гетман Скоропадский определил в 1711 году козаков сколько-десять (несколько десятков) в селах чернечих Олтаре, Вовне, Глазове, Жихове, которых деды, отцы и сами они служили козацко; а когда оние козаки пришли с похода полтавского, тоди чернце новгородские в подданство их себе насильно привернули“ ¹⁾.

І тут у деяких випадках монастирські верховоди шахрували. Наприклад, архімандрит Спаського монастиря Лежайський, чимало поширивши козацькими землями монастирські володіння, почав вимагати од приєднаних козаків та селян „десятину“ прибутку на користь святого монастиря. Збираючи цей податок, архімандрит посилався на письмові договори, що він їх склав з козаками та селянами; але складав їх монастир за допомогою сотенної старшини без усякого відома тих, чиї підписи були на договорах. Р. 1670 такого підробленого договору склав монастир від імени сосницьких селян на користання землями с. Спаського. Сотенна старшина (місцева гетьманська влада) оповістила про цей договір сосницькому війтові (сільському старості); війт, знаючи, що селяни такого договора не підписували, „голосно“ заявив сотникові: „добре порадили увесь люд сосницький—з лядського ярма

¹⁾ Лазаревский. Там таки, т. I, стор. 228.

вибилися, а тепер на нас чернецьке ярмо накла-даєте“ ¹⁾). Протягом наступних років Спаський монастир все поширював розмах своєї політики загарбання. І от через 30 років монастир не обмежився уже зазначеною в підробленому дого-ворі „десятиною“; отець Мардарій — монастир-ський „городничий“ (ченці-городничі завідували окремими монастирськими маєтками, де й жили; вони використовували наповно свою сливе без-контрольну владу над особою і власністю мана-стирських „підданих“) правив із селян сіл Сос-ниці та Киреївки вже не десятину, а половину врожаю. Селяни цьому поставили опір, і Мардарій зчинив проти них справжню війну; про цю війну красномовно оповідає спеціальне слідство, що провадили його на підставі універсалу геть-мана Івана Мазепи, бо до нього надійшли скарги житців Сосниці та Киреївки.

Монастирський управитель „привласнив“ се-лянські „сіножаті й бір“ і не пускав селян з во-зами до бору та на сінокоси, не дозволяв їм перевозитись і т. ін. Через те, що селяни все таки добувалися до лісу і почали його розорю-вати, то Мардарій вирядив до лісу каральну експедицію: монастирські люди напали на селян, пограбували їх, били й пекли „огнем и углями разженными людей киреевских в бору печения“.

Мардарій переслідував і бортний промисел се-лян. Про це нам говорить селянська чолобитна

¹⁾ Лазаревский, там таки, т. I, стор. 215-216.

супліка: коли киреївські селяни „почали ділати борти на пчелу, довідавшись єзуиты (так селяни називають православних ченців!) зогнали их одтіль и не допустили болше бортей ділати“. Зрештою монастир, як казали обжалувачі, „чинш кгвалтовную (поневільний чинш) од частих грабежов и побоев... на людей бідных вынудил и выкрутил“ ¹⁾).

Хоч слідча комісія говорила не на користь ченців і висловила догану надмірному експлуататорові, але практичних наслідків втручання гетьманської влади не дало, бо вирок все одно мала виконати монастирська адміністрація. Крім того, гетьмани взагалі своїми наказами допомагали монастирям закріпачувати селян. Ось такий універсал гетьмана Скоропадського р. 1710 заборонив приймати до козаків підданців Густинського монастиря і наказував: „хто в козаки записався, всіх тих виключити“ ²⁾).

Центральна й місцева гетьманська влада підтримувала монастирі і надавала їм у їхніх маєтках сливе необмеженої влади, а тому монастирі діяльно набували „села, ґрунти та млини“. Монастирське братство мало тільки одну вищу мету — збирати, для цього воно й визискувало так немилосердно кріпаків; щоб здійснити цю мету, все було дозволено, все було добре. Земні блага цілком заступили блага небесні.

¹⁾ Лазаревский, „Акты по истории монастырского землевладения в Малороссии“, стор. 23—39.

²⁾ Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. III, стор. 398.

Ігумени українських монастирів цього часу являють собою господарних поміщиків, що дбають тільки про монастирське збагачення.

Цією стороною дуже цікаві духівниці ігуменів, що їх вони залишали монастирській братії. У своїй духівниці ігумен Густинського монастиря Якимович р. 1695 радить обрати наступника „із своїх“, попросивши у митрополита й гетьмана права „на вільне обирання ігумена“. (щоб часом хто чужий не заволодів монастирськими капіталами). Ігумен закликає ченців берегти монастирські маєтки: „поля й сіножаті чужим людям, хоч би і десятини, не давайте“ ¹⁾.

З'являється і інший тип ігумена — самоправця і гультяя. Для прикладу наведемо хоча б учинки ігумена того самого Густинського монастиря Мелхиседека Богдановича. Митрополит вирядив цього ігумена до Варшави на сойм; під час подорожі ігумен зупинився в одному селі переночувати; там (про це говорить Густинський літопис) він зустрів одного польського ксьондза, частував його горілкою та вишнівкою і гуляв з ним довгецько; коли ксьондз поїхав, ігумен продовжував гуляти з корчмарем і гуляв з ним геть за північ. Тут п'яний ігумен помітив, що у коней немає сіна, накинувся на монастирських служників, що спали, й почав їх бити. Один із служників утік за ворота. Тоді Богданович розбудив рейтара(салдата), що його супроводив, і наказав привести служника.

¹⁾ Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. III, стор. 401.

Манастирський писар, почувши це, порадив рейтарові не приводити служника; він казав: „ты знаешь жестокие обычаи его мосци: albo окалічит, albo до смерти убьет“. Рейтар послухав писаря і не пішов, за це ігумен побив його дрючком; корчмар ледве врятував рейтара. Через кілька годин ігумен покликав рейтара до себе у кімнату, де на столі вже наготові лежала шабля, яку Богданович вийняв із своєї „спальни дорожної“. Чернець схопив вийняту з піхов шаблю і, кидаючись на рейтара, кричав: „я тебе, скурвій сине, москалю, порубаю на кавалки“, і знов немилосердно побив його. За цей бешкет ігумен заплатив усього кілька карбованців штрафу та й то тільки через те, що рейтара відрядив до нього воевода (бо за бешкети та знущання над людністю манастирських земель, поготів над селянами, не карали¹⁾). Того, хто намагався опиратися проти манастирських порядків, замикали до манастирської в'язниці.

Наведімо кілька рядків із скарги на насильства ченців, яку надіслали козаки села Жихова гетьманові Апостолові.

Цих козаків ченці приписали до монастиря, але козаки уперто обстоювали свою самостійність. Тоді, говорить у скарзі, „чернцы собравши мужиков и возков порожних для побрання нас самих і всей худобы нашей, як уже иных совсем ограбили, и самих в колодки позабывавши, поотсылали в монастырь новгородский, где и теперь со-

¹⁾ Лазаревский. Описание старой Малороссии, т. III, стор. 402-3.

держатся в погребі під караулом. Повернувшись приїздили два рази ночью в село Жихов, сфзтали козака, першої ночі одного, а другої ночі атаманського зятя і пов'язавши на вози поклали і хворостом поукривали“. „Сие ченцы, — закінчують обжалувачі, — третій раз козацтво... до щенту разорили, самих били, вязали без пощады, от якого бою сколько человек и померли“¹⁾).

Не милували ченці й міщан, яким доводилося мати якінебудь взаємини з монастирями. На Густинському ярмарку (на монастирській землі) жінка прилуцького міщанина Тарасовича чимось образила жінку в'їта. Базарний чернець (що порядкував на ярмарку) зараз же наказав кривдицю замкнути до монастирської в'язниці. Коли чоловік заарештованої почав просити, щоб звільнили жінку, базарний чернець ударив так Тарасовича у щоку, що той не встояв на ногах і впав на землю. Тут же „базарний“ наказав привести його жінку і бити її нещадно батогами. Але й цього ченцеві було мало: він наказав своїм підданцям „положить мужа на жене“ і теж немилосердно батогами бити“²⁾).

Густинський монастир, встановивши з переїздного люду різні данини, завів оплату за переїзд через греблю, якою їхали до монастиря. Встановлено варту, що тут таки на греблі збирала оплату. Але робітники Рясківської сукняної фабрики відмовились платити цю данину, бо знали,

¹⁾ Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. I, стор. 229.

²⁾ Лазаревский, там таки, т. III, стор. 409.

що в той час гетьман скасував її; вони хотіли дурно силоміць пройти до монастиря. Сутичка ченців з робітниками закінчилася тим, що десятиох робітників затримали і посадили до монастирської в'язниці; при чому з матеріалів офіційного слідства відомо, що ченці ограбували робітників на 25 карбованців грошей, 5 свиток, 23 шапки, 8 коней, 5 возів, 6 волів¹⁾.

Отака була система монастирського порядкування. Зводилася вона до того, щоб людність, яка жила на монастирських землях, держати у страсі й послузі і не гаючись одбирати у трудящих їхній додатковий продукт. Сите монастирське життя і невідповідальність псували ченців. У тому самому слідстві говориться, що ченці з своїми підданцями надміру соромітно поведуться на нічній варті; ходять по шинках, куренях і інших місцях, де всіляко бешкетують²⁾. Там же далі говориться, що „сами монахи суд і розправу чинять“ (це розслідування відбулось уже р. 1763³⁾). Од цієї розправи, звичайно, найбільше зазнавали горя монастирські кріпаки.

Часто, не видержавши немилосердних здирств, монастирські селяни тікали. Документи того часу одзначають втечу селян Печеницького монастиря на початку XVIII в.; в кінці XVIII в. від утиску

1) Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. III, стор. 410-412.

2) Лазаревский, там таки, т. III, стор. 413.

3) Лазаревский, там таки, т. III, стор. 413.

власників розбіглась людність монастирського села Чигина на річці Свізі і так далі¹⁾).

Манастирі дорожили робочою силою і тому люто розправлялися з втікачами, вони наганяли жаху на селян, які вважали ченців не за „богомільців“, а за „державців“, поміщиків.

Отак, в кінці XVII в. ігумен Густинського монастиря Гаврило Леопольський наказав бити пійманого селянина у себе на задвірку „щелепами“ доти, поки він „в том бою и умре“¹⁾).

Не треба думати, що світське духовництво було краще від своїх чорнорясних побратимів.

Щоб не говорити безпідставно, зупинімось хоча б на вчинках відомого на усе Лівобережжя гадяцького протопопа Лисовського. Влітку 1709 р. Лисовського призначено на протопопа, а в грудні усі дев'ять священиків Гадяцької протопопії писали до київського митрополита, що „пречистий отець Федір почав думати не про управління церквами божими..., а як вовк почав розганяти зібране стадо своєю лютістю, злістю, тиранством та грабіжництвом“: „иным власы одирающе, иным кровопролитие многое творяще и заключением темничным язвяще; иных светских нещадно бьюще розгами, обнаженных весьма (це незручно тут і пояснити); духовным тия же розги предуготовляюще, без малейшего по истине преступления“. Та цей зойк так і залишився без наслідків, бо Лисовський „не ради протопопства единого

¹⁾ Лазаревский, там таки, т. I, стор. 216. 227.

в Гадяч был прислан, но ради всех управлений и подстерегания и преследования измены". Записку покладено в архів, і протопоп продовжував свавільства, аж поки не виявилось, що він двоєженець.

Це вже було надто скандально і Лисовського розстригли, але він одержав вигідну й почесну посаду сотника у Новгородці — отже проміняв таким способом хрест на шаблю. Там він також продовжував бешкетувати та грабувати людність, як раніше у сані протопопа¹⁾.

Ось яка хижацька була українська церква за старої гетьманщини; так про неї говорять документи XVII-XVIII в.; церква являє собою жорстокого кріпачника, гвалтівника та розпусника.

Отаке було економічне та юридичне становище, така політична й соціальна роля церкви за старої гетьманщини.

Велетенське національне піднесення, героїчна боротьба народу за своє визволення породили громадський лад України XVII віку.

Козацька старшина, як відомо, використала боротьбу трудящих мас для своєї вузько-класової егоїстичної мети; старшина зрадила у цій боротьбі інтереси мас, щоб мати економічну і політичну владу.

У цій історичній зраді помітну роль відіграла церква, що спочатку виступила як ідеолог боротьби, прикриваючи релігійними гаслами кля-

¹⁾ Лазаревский. Описание старой Малороссии, т. I, стор. 197-204.

сові інтереси української буржуазії, а пізніше разом з козацькою старшиною закликала на Україну то московських то польських жандарів, щоб пригасити революційний заколот мас.

Наслідком усього став державний лад гетьманщини. За цього ладу, як ми показали, церква була одною з керівничих груп, певною підпорою нового буржуазного громадянства, якому вона й служила з метою всебічного закріпачення народніх мас України.
